ZLATKO VINCE

ZADAR KAO SREDIŠTE RASPRAVLJANJA O KNJIŽEVNOM JEZIKU U PRVOJ POLOVINI XIX STOLJEĆA U DALMACIJI

I

1. Proučavanje povijesti hrvatskosrpskoga književnog jezika i prilika u kojima se oblikovao aktualno je i zanimljivo; u pomanjkanju opsežnoga djela o povijesti književnog jezika u Hrvatskoj nemamo još cjelovite i u svim detaljima jasne slike o tome kako se razvijao naš književni jezik, kroz kakve je sve mijene prolazio i kakvi su pogledi na književni jezik dominirali u pojedinim našim pokrajinama u određenom razdoblju.

Takva su proučavanja bila u nas u neku ruku zapuštena sve do novijeg vremena,[1] a ipak su zanimljiva i s filoloških i s kulturno-historijskih razloga. Nedostataka zbog toga ima i filologija, povijest našega književnog jezika, a i kulturna historija. Proučavanje povijesti književnog jezika odražava, naime, i kulturnu, i nacionalnu, pa i političku stranu narodnog života. Katkada se iza sitnih, naoko nevažnih jezičnih borbi, kriju dublje nacionalne preokupacije, želja za nacionalnom integracijom, a ponegdje i protivljenje takvim težnjama. U proučavanju historije određenoga razdoblja mogu podaci iz područja povijesti književnog jezika upotpuniti opću sliku. Nije stoga neobično što su i kulturni historičari i historičari uopće zainteresirani za takve radove.

[1] Istina, bilo je i prije istraživanja na tom području, spomenimo samo Urlića za dalmatinsku problematiku, B. Vodnika i njegov rad o Šimi Starčeviću, rasprave V. Dukata o Šulekovim rječnicima, kao i niz njegovih rasprava o našim starim leksikografima, no u novije vrijeme sustavnim istraživanjem prošlosti hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću prof. Jonkea započinje sistematska briga o pitanjima koja su bila zanemarivana, pa su, nakon njegova istraživanja, u novom svjetlu sinule težnje »Zagrebačke filološke škole« i njegova predvodnika Vebera i njezina najistaknutijega leksikografa Šuleka. Takav rad treba nastaviti i u širinu i u detalje. — Od stranih učenjaka pitanjima historije književnoga jezika bavi se — uz druge — prof. sveučilišta u Londonu Robert Auty. Pored općih tema što ga zanimaju (Spracherneuerung und Sprachschöpfung in Donauraum, 1780—1850) obradio je nekoliko tema iz prošlosti hrvatskoga književnoga jezika iz područja problematike povijesti književnoga jezika u Dalmaciji, o filologu I. A. Brliću.

Treba ovdje ponovno istaknuti poznatu činjenicu o raskomadanosti hrvatskih teritorija u prošlosti, teritorija koji su bili razjedinjeni i pod različitim tuđinskim utjecajima. Tuđinskim vlastima draže su, dakako, bile centrifugalne snage u hrvatskom narodnom životu od onih centripetalnih koje su težile prema kulturnom jedinstvu, dakle i jedinstvu jezika i pravopisa, pa onda i jedinstvu nacionalno-političkom. Ako pojedinci u takvim prilikama i mogu ukazivati na pojedina bolja rješenja u kulturnom životu naroda, nemaju mogućnosti da pogodnom organizacijom provedu te ideje u djelo. Često se javljaju odluke vlasti da otupe želje usmjerene povezivanju hrvatskih pokrajina makar i na kulturnom, jezičnom planu.

Malo je, dakle, bilo u prošlosti mogućnosti za zajednički, usklađen rad, a kada se takva mogućnost i pojavila, makar i u ograničenom opsegu, nisu se uvijek javljale koordinantne, jasno sagledane i najprikladnije provođene akcije. Rascjepkanost naših pokrajina bila je velika i trajala je predugo, zbog toga su i posebnosti koje su se javljale bile dosta izrazite i oštre; zbog toga se nisu odmah formirali ni na književno-jezičnom planu takvi potezi koji bi bili najprikladniji i najoptimalniji. Treba reći i to da su i pogledi na književni jezik i s obzirom na samu lingvističku tendenciju i s obzirom na idejno-nacionalnu usmjerenost bili u početku prošlog stoljeća raznoliki i disparatni.

Sve te osobine odražavale su se i u Dalmaciji. Zadar — tadašnji glavni grad Dalmacije — nakon višestoljetne potčinjenosti Veneciji prelazi u početku 19. stoljeća u okvir austrijske monarhije, pa nakon kratkog perioda francuske vladavine (1806—1814) opet dolazi pod Austriju. Zadar je, kao i Dalmacija uopće, proživljavao u to pola stoljeća teške dane, u narodnom pogledu još i nepovoljnije nego za vrijeme Venecije, zbog izrazite težnje austrijske vlasti za talijaniziranjem. Makar se hrvatskim jezikom govorilo po svim selima u Dalmaciji, a i u gradovima, osim nešto doseljenika, u 19. stoljeću austrijska i kratkotrajna francuska vlada osnivanjem škola na talijanskom nastavnom jeziku stvarala je intelektualce odgojene u talijanskoj kulturi, pa je »dalmatinskim Hrvatima pomoću škola nametala tuđi jedan jezik, talijanski«.[2] Takav sustavni odgoj Dalmatinaca trajao je četrdesetak godina te se na taj način stvorio onaj tanak sloj ljudi odgojenih u talijanskom duhu i kulturi, sloj koji se otuđio od Hrvatske, a stvorila ga je Austrija u prvim decenijama svoga vladanja u Dalmaciji.

Otuda slabo poznavanje narodnog jezika, njegovo zanemarivanje i potcjenjivanje. P. Preradović, koji je četrdesetih godina živio u Zadru te je prije i sam bio gotovo zaboravio svoj materinji jezik i morao ga ponovno učiti, tužio se kako teško može naći u Zadru čovjeka koji bi bio toliko vješt našem narodnom jeziku da bi njime mogao besprijekorno pisati.[2a]

[2] G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, HIBZ, 1944, II dio, str. 323.

[2a] M. Šrepel, Preradovićeva pisma, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 1, str. 109.

U takvim prilikama korisno je bilo sve ono što je bilo usmjereno podizanju narodne svijesti, poštovanju narodnog jezika. Ali kada se pristupilo pobližem rješavanju jezičnih pitanja, razumljivo je da se i u zadarskom jezičnom krugu odražavala sva raznolikost i raznorodnost koja je tada bila opća u svim hrvatskim pokrajinama.

U posebnim sam se raspravama već osvrnuo na grafijsko-pravopisne probleme u sjevernoj Dalmaciji u prvoj polovini 19. stoljeća.[3] Tada nisam obradio jezična pitanja u užem smislu,[4] pa sam već tom prilikom izrazio misao kako bi bilo potrebno da se i jezična pitanja posebno obrade.[5]

Ipak , u ovoj raspravi nije mi moguće — zbog ograničenosti prostora i zbog djelomično uže fiksirane teme na sam Zadar — u cjelini obuhvatiti čitavu problematiku u Dalmaciji uopće, pogotovu ne mogu iscrpno ocrtati djelovanje svih dalmatinskih jezikoslovaca vezanih za zadarski krug. Svrha je ove radnje da u okvirnom planu iznesem najvažnije pojave s obzirom na probleme književnog jezika u Zadru i vezane uz Zadar u razdoblju od pola stoljeća, od pojave »Kraljskog Dalmatina« i »Zore dalmatinske«, do »Glasnika dalmatinskog« i »Pravdonoše«, kako se ona manifestirala u tadašnjoj zadarskoj štampi.

II

2. Već u samom početku 19. stoljeća u Zadru možemo zabilježiti važan kulturni događaj: g. 1806. Dandolo pokreće dvojezične novine »Il Reggio Dalmata — Kraglski Dalmatin«, pojavljuje se, dakle, list koji je pred naše prevodioce u Zadru postavio vrlo teške i složene zadatke. Do toga vremena u Zadru se pojavilo tek nekoliko knjižica na narodnom jeziku, pobožnoga i poučnog sadržaja.[6] Dakako, knjige na hrvatskom jeziku štampale su se i u drugim gradovima, pogotovu u Veneciji, ali zadatak da se narodnim jezikom prevode informacije političkih novina bio je za tadašnje naše zadarske prevodioce prilično težak.

[3] Z. Vince, *Rad pravopisne komisije u Zadru god. 1820*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, I razdio lingvističko-filološki, Zadar 1960, str. 66—81; Isti, *Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. god.*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. VIII, str. 263—294; Isti, *Stav »Zore dalmatinske« u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti*, Sarajevo, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 6, str. 149—172.

[4] Z. Vince, *Puristička zaoštrenost suradnika »Zore dalmatinske«*, Ivšićev zbornik, Zagreb 1963, str. 397—406.

[5] Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, str. 286.

[6] Vrime sfeto uloženo prid presvetim sakramentom (1789), Kniga pastirska prisvetoga gosp. Ivana Carsana (1800), Ispitivanja svaru sveti redova od M. Dragićevića (1800), Ubojstvo duše razložite J. Banovca (1801), Narednik božanstvenog oficija po običaju carkve zadarske (1803), Malahna naprava i ponukanje za težaka varhu prikoristnoga tega od krumpira (1804), Potribiti i prikorisni nauk stvari (1804), Skupozakonik iliti naredbe cesarske kraljeve varhu zločinstva i pedipse odredjene protiva zločincem (1804), Sveto združenje od vikovite pomoći svetih duš (1805), Bogoljubnost molitvena A. Kanižlića (1806) — to je sve što se u Zadru štampalo na hrvatskom jeziku prije »Kraljskog Dalmatina«.

Prevodioci našega prvoga lista na narodnom jeziku u Hrvatskoj bili su prisiljeni da se sukobe s ozbiljnim teškoćama da na hrvatskom jeziku prenesu sve one proglase, odredbe, zakone, upute i izvještaje što ih je donosio talijanski izvornik. To nije bilo lako, ali zato treba dodati da je upravo Dalmacija bila prva naša pokrajina u bivšoj Austriji koja se upoznala s modernim socijalnim i unutrašnjepolitičkim životom.[7] G. Novak ističe[8] kako su prevodioci »Kraljskog Dalmatina« »svojim prevođenjem s talijanskoga na hrvatski jezik pokazali sposobnost i ljepotu toga jezika«, dok I. Hergešić smatra da je prijevod »tako doslovan, da vrijeđa i oko i uho, a pun je bizarnih kovanica«.[9] Dakako, ljepota je narodnog jezika u »Kraljskom Dalmatinu« u ozbiljnom pitanju, ali se treba sjetiti da je to bilo 1806.! U raspravi o jeziku, o jezičnim i terminološkim osobinama Kraljskog Dalmatina[10] pokazao sam ukratko sve teškoće, i subjektivne i objektivne, koje su spriječile prevodioce u njihovu tešku poslu da se narodnim jezikom izraze tada aktualne misli i pojmovi iz međunarodnoga političkog, vojničkog, ratnog vremena, a onda i iz područja sudstva, administracije, školstva i prosvjete, agrikulture, bankarstva, narodnog zdravlja, dakle sve tema iz civilizacionih oblasti koje tek tada počinju ulaziti u javni život Dalmacije.

U spomenutoj raspravi pokazao sam kako su prevodioci postupali krajnje puristički, kako ima mnoštvo kalkova i ropskoga držanja prema talijanskom izvorniku, stranoga utjecaja u tvorbi riječi, a isto tako i u rečenici, i u sintaksi. Mnoge su kovanice uzete vjerojatno iz starijih naših leksikografskih djela, a mnoge su i posebno stvorene. Teškoće koje su već same po sebi bile velike s obzirom na nestašicu adekvatnih termina još su se i povećale pretjeranim purističkim principom što su ga prevodioci, u duhu vremena, sebi postavili.

U listu, dakako, nema raspravljanja o narodnom jeziku ili o problemima književnoga jezika. Ipak, urednik nije mogao a da se ne osvrne na »àrvazki« prijevod, pa je u br. 69, g. 1806. donio na talijanskom jeziku nekoliko misli o teškoći da se »àrvazkim« jezikom prevedu svi oni pojmovi koji su spomenuti u talijanskom izvorniku. To je, koliko mi je poznato, prvi teoretski osvrt na jednu jezičnu, leksikološku, terminološku problematiku u Zadru, početkom 19. stoljeća. Tekst je zanimljiv, pa je vrijedno da se donese u prijevodu:

»Uzvišeni stari ilirski jezik, sačuvavši karakter svojih starinskih formi i ostavši uvijek u svom načinu izražavanja različit od ostalih vladajućih jezika u Evropi, nema tako velik broj termina i fraza s kojima je napredak prosvjete i pronalazaka kao i analitički razvoj ideja obogatio druge jezike. Stoga, nužda da se opisivanjem nadomjesti jedna riječ i kratki izraz odveć opširnim okolišanjem prouzrokuje nužno duži tekst pa se ne može uspoređivati s talijanskim u pogledu opširnosti.

[7] F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih vremena do g. 1873*, Zagreb, Matica hrvatska, 1916, str. 273.

[8] G. Novak, *Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, Rad JAZU, knj. 269.

[9] I. Hergešić, *Hrvatske novine i časopisi do 1848*, Zagreb, Matica hrvatska, 1936, str. 25.

[10] Z. Vince, *Riječničke, posebno terminološke osobine »Kraglskog Dalmatina«*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, razdio lingvističko-filološki 2, sv. 3, str. 66—83.

[11] Talijanski izvornik citirao sam u svojoj radnji »Rječničke, posebno terminološke osobine »Kraglskog Dalmatina«, na str. 69.

Tko zna neće li se iz ovog materijalnog zapažanja roditi misao kod nekog učenog i pametnog Dalmatinca koji gaji svoji materinji jezik da malo pomalo ovaj dio novog jezika prilagodi njihovu izražavanju prihvaćajući, uz prethodno tumačenje, tehničke nazive službi, običaja, institucija i stvari, i nekog učenog i pametnog Dalmatinca koji gaji svoj materinji jezik da malo jezika pokretljivija i preciznija shvaćanja umjetnih modernih cvatućih jezika?«

Hrvatski tekst doista je bio duži od talijanskoga, prevodioci su pokušavali da pronađu adekvatnije izraze za mnogobrojne pojmove što su ih nalazili u talijanskom tekstu, ali to nije išlo tako lako. Period od četiri godine bio je i suviše kratak, teškoće i suviše velike, književnih snaga suviše malo u vrijeme kada nema škola na narodnom jeziku ni kulturnoga narodnoga života, u doba političke zaturenosti i nedovoljno razvijene narodne svijesti. Ipak taj »jezično — pravopisni uzorak najstarijeg hrvatskog novinskog stila«[12] pokazuje da je Zadar bio prvo mjesto od svih hrvatskih krajeva u kojemu su započele izlaziti novine pisane narodnim jezikom, makar u prijevodnom obliku.

3. I nakon pojave »Kraljskog Dalmatina« u Zadru se vrlo malo štampa na narodnom jeziku,[13] a poznate su nam i teškoće oko štampanja u Zadru[14]. Ipak, zbog velike neujednačenosti u štampanim tekstovima dalmatinska je vlada bila potaknuta da sazove skup jezičnih stručnjaka koji bi ukinuli nesuglasice i raznorodnost u načinu pisanja i odredili jedinstvenu grafiju. Takva komisija, sastavljena od članova F. M. Appendinija, M. Bobrowskog,[14a] B. Mihaljevića, N. D. Budrovića i P. Miošića, doista se, na osnovu vladina dekreta od 16. X 1820, sastala u sjemeništu u Zadru i riješila prilično uspješno svoj zadatak, kako sam to prikazao u posebnoj raspravi[15].

Ta ujednačenost u pisanju bila je od koristi: bolje je da se barem u jednom, makar i manjem, području pisci drže jednoga pravopisa nego da svatko piše na svoj način. Ali upravo taj uspješno završen dogovor imao je u sebi i klica koje će dati negativan plod. Kada se, naime, godine 1830. pojavila Gajeva knjižica »Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja« (štampana u Budimu), pa kada je taj pravopis, nešto modificiran, uspješno uveden u »Novine« i »Danicu«, kada se dakle počela razvijati jedinstvena književnost Hrvata na štokavskom narječju i s dijakritičkim, Gajevim, pravopisom, nije ta pojava naišla na opće odobravanje u Dalmaciji, nego su se, naprotiv, mnogi protiv toga borili. To sam prikazao

12 I. Hergešić, *Hrvatske novine i časopisi do 1848*, str. 273.

13 V. Maštrović, *Jadertina croatica*, I dio Knjige, Zagreb, 1949.

14 Š. Urlić, *Prva štamparija u Dalmaciji*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, III, 1923, str. 82—86; Alacevich, *Stamperie e giornali di Zara nel secolo passato*, Il Dalmatico lunario 1935, Zadar; V. Maštrović, *Jadertina croatica*, knj. I, predgovor, str. IX—XI.

14a Doista je riječ o Bobrowskom, a ne o Dobrovskom, »ocu slavistike«, kako pogrešno stoji u studiji T. Čolaka, *Zora dalmatinska (1844—1849)*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. IV — 2, na str. 363.

15 Z. Vince, *Rad pravopisne komisije u Zadru god. 1820*, str. 66—81.

na drugom mjestu[16], a ovdje bih tek htio istaknuti činjenicu da je više vlada očekivala koristi od tih grafijskih rješenja za svoje oglase i proglase, službene prijevode katekizma i sl. nego tanki sloj ljudi koji su imali pretenzije da se bave književnošću, makar u širokom smislu te riječi.

Kakvo je tada bilo stanje u Dalmaciji s obzirom na jezična pitanja možemo djelomično zaključiti na osnovu mnogobrojnih tiskanih oglasa i proglasa, malobrojnih knjiga i sl. Spomenuti M. Bobrowski ostavio nam je kratak i suviše općenit dojam što ga je stekao za vrijeme svoga boravka po raznim krajevima Dalmacije, pa i u Zadru, gdje je prisustvovao sastancima pravopisne komisije. U opaskama o dalmatinskoj literaturi, što ih je pripremao za potanji opis puta po Dalmaciji za kneza Čartoriskoga, govori da su Dalmatinci silno odani svojoj narodnosti, da dobro poznaju svoj jezik i nastoje ga sačuvati u čistoći u svojim književnim proizvodima.[17]

Dakako, takva izjava Bobrowskoga djelomično je istinita ako se uzme u obzir da se on u Dalmaciji naročito sprijateljio s F. M. i U. Appendinijem i P. Miošićem, s Mihaljevićem i Budrovićem, pa je u tih ljudi primijetio ljubavi za narodni jezik, ali šireg i organiziranijega nastojanja da se narodni jezik promiče nije očito mogao naći u većoj mjeri.

4. Znakovi gibanja što su se stali pojavljivati u Zagrebu nisu mogli ostati bez ikakvih odjeka u Dalmaciji, u Zadru. Dobar poznavalac tadašnjih prilika Š. Urlić napominje kako je ipak »malo Dalmatinaca shvatilo pravi zamašaj ilirskog pokreta. Pojedinaca je bilo po svim većim mjestima koji su odobravali Gajev rad, ali ti niesu imali odvažnosti, da javno u listovima bilo koje vrste šire i podupiru njegove osnove«[18].

Doista, u tadašnjim zadarskim novinama »Gazzetta di Zara«[19] jedva da ima traga o tim gibanjima u Zagrebu i prekovelebitskoj Hrvatskoj. Urednik im je bio Agostino Brambilla, a izdavač Giovanni Demarchi. List počinje izlaziti 1832. U mršavim novinama jedva nalazimo po koji lokalno intonirani članćić o Dalmaciji[20]. Donekle je zanimljiv jedan oglas godine

[16] Z. Vince, *Stav »Zore dalmatinske« u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti*, str. 149—172.

[17] Francev, *Pol'skoe slavjanovědenʹe konca XVIII. i pervoj četverti XIX. st.*, Praga Češskaja 1906, str. 291.

[18] Š. Urlić, *Pabirci o Lj. Gaju po dalmatinskim listovima i koledarima za ilirskog doba*, Zadar 1909.

[19] »Gazzetta di Zara«, list što je izlazio u Zadru, nema kompletno Sveučilišna biblioteka u Zagrebu, pa nisam mogao progledati sve ono što me je zanimalo u vezi s obrađenom temom. Usp. Petar Kasandrić, *Il giornalismo Dalmato dal 1848 al 1860*, Zara, 1899, str. 51 i d. Iako u naslovu knjige stoji godina 1848, Kasandrić se ipak osvrnuo i na novine što su izlazile i prije te godine, a također i poslije 1860. Usp. i J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771—1939*, Zagreb, Stvarnost, 1962, str. 155, 181. Na str. 155. Horvat veli za »Gazzettu«: »U dopisima pobija politiku bečke vlade, nastoji biti prvoborac liberalizma, ali pobija i teoriju hrvatskog državnog prava s obzirom na Dalmaciju«.

[20] Tako, npr., u godištu 1833, u br. 67. izlazi članak Antichità dalmatiche. Del sito della città e colonia di Epidauro nell' Illirico, Memoria del P. F. M. Appendini delle Scuole Pie, Prefetto dell' I. R. Ginnasio di Ragusa, a u br. 81. iste godine objavljen je »Milienco e Dobrila, Romanzo storico di Marco de'Casotti«. a br. 98. donosi kratki nekrolog Đuri Hidži.

1834. iz kojega se vidi da je Lj. Gaj već poznat i u Dalmaciji. U br. 56. oglašava se, naime, novo izdanje Kačića, pa se Gajevo ime spominje uz druga slavna imena tadašnjih filologa.[21]

U istom godištu piše se o knjigama F. M. Appendinija i njegova brata Urbana. Od 1835. god. list izdaju braća Battare, a onaj Appendice što se nalazio na zadnjoj strani lista sada postaje pravi listak, štampan u donjem dijelu prve strane, a proteže se i na druge dijelove strana u listu. To je godina kada se u Zagrebu pojavljuju »Novine Horvatzke« i »Danica«, ali o svemu tome malo ima traga u »Gazzetti«. Tek krivo shvaćena vijest iz Dalmacije, iz Zadra, u uredništvu zagrebačkih novina potakla je uredništvo zadarskih novina da se osvrne na netačnu zagrebačku informaciju. Zagrebačke su, naime, novine prenijele vijest da je u Zadru umro F. M. Appendini, a umro je zapravo njegov brat Urban, kako se vidi iz komemoracije i nekrologa u br. 2. god. 1835. zadarskih novina[22].

Jedini članak koji dodiruje tada vrlo aktualno pitanje hrvatskoga književnog jezika izlazi u br. 50. g. 1835. pod naslovom »Della lingua e letteratura illirica in Dalmazia«. Ali to nije originalan nego prenesen članak iz drugih novina, iz pera A. Kaznačića.[23] U njemu se iznose misli o tome kako se slavenski jezik nadaleko širi, pa bi naši književnici i učenjaci korisno učinili kada bi mladež poučavali u materinskom jeziku. Taj preneseni članak jedini je u čitavu godištu u kojem se određenije raspravljaju pitanja o narodnom jeziku, kroz njega se može osjetiti preporodno gibanje u Zagrebu.[24]

[21] Gl'infiniti lamenti ... degli Slavi meridionali, ed in ispezialtà di letterati di molto credito, come sono *Kopitar* in Vienna, *Shafarir* (!) in Praga, *Luigi di Gay* in Zagabria, *Giacomo Grimm*, *Juranič* ec. riguardo alla scorrettezza senza esempio si in fatto di ortografia che in punto di lingua delle edizioni poco conto finora già uscite del veramente classico Kačić m'indusse a darne fuori una nuova e magnifica edizione in 8. vo ... A tale scopo viene adottata, con qualche modificazione l'ortografia boema, più semplice, proposta dal sig. Luigi di Gay, e fondata su giusti principi, invece di quella che per l'addietro si usava sopraccaricata com'ella di consonanti«, saopćavajući na kraju da narudžbe prima »Gazzetta di Zara«.

[22] U br. 13. pod naslovom »Polemica«.

[23] E metterebbero così in istato di convincersi dei progressi che fra noi specialmente ha già fatto la letteratura e la poesia slava, la quale in vero nei suoi lunghi cataloghi ci presenta una si lunga serie di autori di grido e di vaglia, che gareggia ... col numero degli autori, che ci si offrano dalla letteratura delle altre nazioni. Dovrebbero i zelatori della gloria nazionale occuparsi dei mezzi di ravvicinarsi al restante della gran famiglia illirica col purgar l'idioma di quei vocaboli abusivi che in diverse epoche, per mescolamento di linguaggi, furono intradotti dai conquistatori con discapito del nostro, col ridurre ad inteligenza di tutti, e collo stabilire per mezzo di accademie una comune ortografia, e col far quindi conoscere alle colte nazioni e preziosi monumenti del sapere dei dalmati ragusei, monumenti che nulla ci lasciano da invidiare agli stranieri.

[24] Inače se u novinama raspravlja o romanu Miljenko i Dobrila M. Kažotića (br. 51), nastavljaju se jezični članci s temom o etimologiji imena *Morlak* (br. 62—65), *Vlah*, raspravlja se o slavnim Dalmatincima, pa je tako objavljen članak o Luciusu (br. 77) i nekim drugim Dalmatincima.

Ni 1836. god. nije ništa bogatija prilozima o narodnom jeziku.[25]

To je doba kada 1834. dolazi u Zadar A. Kuzmanić za profesora porodiljske škole. Već tih godina pomišlja Kuzmanić na izdavanje časopisa na narodnom jeziku, pa 1842. god. braća Battare predaju i molbu vladi, na sugestiju Kuzmanićevu. No, i prije već nastoji Kuzmanić nagovoriti urednike zadarskog lista da objave neke članke i na narodnom jeziku, a to mu je i uspjelo, pa se doista pojavljuje više članaka tiskanih hrvatskim jezikom.

5. Zadar nema mnogo kontakta sa zagrebačkim ilirskim pokretom,[26] što ne znači da u Dalmaciji nema ljudi koji ga odobravaju, pa i surađuju u zagrebačkim »Novinama« i »Danici«. O tome možemo dobiti približnu sliku pratimo li zagrebačku »Danicu« od njezina pokretanja.

U »Danici« 1839. god., na str. 5, S. Popović u članku »Několiko slovah bratji ilirsko — slavjanskoj u Dalmaciji« tuži se na nehaj prema narodnom jeziku u Dalmaciji, pa ističe misao o tome kako samo »u maternjem jeziku može čověk Omirom, Pindarom, Arhilokom postati«, citirajući Herdera. Iste godine 1839, na str. 26, javlja se i B. Petranović, »Ilir iz Dalmacie«, člankom »Několiko rěčih dalmatinskim Ilirom prilikom nove godine 1839. od jednoga domorodca«. Članak je tiskan i kao posebna knjižica dvostupačno, ćirilicom i latinicom, a uz latinički tekst stavlja uz neke hrvatsko-srpske riječi i talijanski prijevod kako bi ga čitaoci mogli što potpunije razumjeti. Kako je Petranović tih godina boravio u Zadru, s kojim je vezan do smrti, zanimljivo će biti nešto pobliže razmotriti njegove poglede što ih je iznio u zagrebačkom listu.

Petranović iznosi misao kako se nigdje nisu u većoj čistoći sačuvali jezik, nošnja i običaji nego u Dalmaciji, a opet se nigdje tako malo ne brine za svoj jezik kao u toj kolijevci »slavnog naroda Ilirskog (Srbskog)«. Poziva svoje sunarodnjake da se probude, te ne daju da talijanski jezik zavlada javnim životom, da se ne stide govoriti narodnim jezikom. Želja mu je da se i među Dalmatincima rode Draškovići, Gaji, Pavlovići koji bi njegovali svoj materinji jezik i njime počeli pisati. On, Petranović, u tu svrhu izdaje, veli, magazin »Ljubitelj prosvěštenija« i želi da taj magazin bude »središte (centro) književnog poslovanja sviju Dalmatina, ne gledajući na vjerozakon«. S obzirom na književni jezik ističe kako ne smije biti ispunjen slavenskim crkvenim riječima bez potrebe, a ni »preprost«, nego »od prilike naličan onome na kom se Danica Ilirska piše«, pa će na taj način lako »Iliri (Srbl'i) oboih cerkvih tu zaprjeku s puta ukloniti, učeći ćirilska i latinska pismena, dok se i o uvedenju jedne azbuke ili alfabeta pametna i prava pogodba ne učini«.

[25] Nastavljaju se opisi glasovitih Dalmatinaca: Marcantonio de Dominis (br. 12), Farlatti (br. 37), Antonio Veranzio, Francesco Patrizio da Cherso i sl. Ako se govori o jezičnim problemima, tada se raspravlja o talijanskom i njemačkom jeziku, prikazuje se »Nuovo dizionario portabile italiano — tedesco e tedesco — italiano« F. Valentin ja. Govori se o imenu *Jadera*, ali sve je to kratko, bilješka.

[26] G. Novak u članku *Le mouvement illyrien et la Dalmatie*, Le monde slave, 1935, tome II, veli: »Le réveil national qui avait alors entraîné toute la Croatie fût à peine marqué en Dalmatie avant 1840«. Usp. i S. Urlić, *Pabirci o Lj. Gaju po dalmatinskim listovima i koledarima za ilirskog doba*, Zadar, 1909.

Odlučio je, veli, da će primati članke pisane i latinicom za svoj magazin. Treba reći da je odaziv bio vrlo malen, štampano je tek nekoliko priloga latinicom, Petranović nije uspio steći suradnju Hrvata, a još manje njegov nasljednik u uređivanju Nikolajević.[27]

Dakako, oni rijetki ljudi kojima je na srcu bio narodni jezik nisu bili zadovoljni mislima što ih je iznio pisac u 10. br. »Danice« o nemaru Dalmatinaca, pa se na str. 39. javlja »Dopisom iz Dalmacie« Antun Rocci s nadnevkom »Iz Zadra 28. Veljače 1839« i opovrgava negativno mišljenje izneseno o Dalmatincima u »Danici« iz pera S. Popovića.

»Danica« preštampava nekoliko nastavaka »Geografsko-statističkoga pregleda Dalmacie« iz pera B. Petranovića s naznakom da je to uzeto iz »Serbsko-dalmatinskoga Magazina za lěto 1838«. Još se pokoji put javlja ime urednika »Magazina«, Petranovića, tako 1839, na str. 137, u pjesmi A. Kaznačića ispjevanoj u čast Petranoviću, a isti mu posvećuje još jednu pjesmu 1841. god.

Za prilike toga doba u Zadru zanimljiv je kratak »Dopis domorodnog putnika iz Dalmacije« iz pera I. T., tj. Ivana Trnskoga, u kojem se ukratko osvrće na Zadar i njegove stanovnike.[28]

Četrdesetih godina javljaju se Dalmatinci i kojom crticom, pripovijetkom i člankom u zagrebačkoj »Danici«. Tako 1841. kasniji suradnik »Zore dalmatinske« Ilija Rukavina-Ljubački objavljuje pripovijetku »Mihat Ivezić«, pa crticu »Ciklop u bradnjiću« i još neke, pa raspravicu »Rimski napis«. Zanimljiv je i njegov napis »Opetovana želja«, što ga je objavio 1842. inicijalom I. R. Lj. u kojem spominje dalmatinsku pjesnikinju Anu Vidovićevu.[29]

U »Danici« možemo naći i još pokoje ime koje će se javljati kasnije u »Zori dalmatinskoj«, npr. N. Valentić. Ponovo nailazimo na Petranovićevo ime 1842, na str. 156; on se osvrće na Šantićev članak »Opetovana želja« koji je bio izišao u br. 65. zadarskih novina, vjerojatno spomenutih već novina »Gazzetta di Zara«. Dakle, i u samom Zadru javljaju se već glasovi

[27] Opširnije u 6. paragrafu ove radnje.

[28] Ja sam s mnogimi tergovci, s knjigarom zadarskim, i s mnogom drugom gospodom ilirski razgovarao ... A brodari i drugi, koje sam čuo pěvati, pěvali su ilirski ... A modre hlače, cèrvena kapica (rakčin) i drugo to je italiansko odělo? Il morda trěba, da se i Italiani ilirski nose ... Nu mudroj glavi jedno oko dosta.

[29] Uz taj članak još se dodaje: »U taj glas jošte i mi našu želju za novo navěstjeno dělo dodajemo, i bratju Dalmatince iskreno molimo, da bi se jadne talianštine jedan put odreći hotěli, i svoj materinski jezik barem tako govoriti i sklanjati nastojali, kao što su im ga njihovi praotci Gundulići i Palmotići u neumèrlih pěvanjih ostavili. Onda bi oni s većjom pravicom reći mogli, a i mi nebi im ni najmanje kratili, što »Danica« iz zadarskih talianskih novinah navodi, da »za veliku utěhu Dalmacii služi, što je ona naznačena i odlikovana naslovom Ilirske Atike, videći da je izmed tolikih ilirskih naréčjah njezino naréklo sudjeno i primljeno kao najbolje za ilirsko književstvo«. Ali sve se to može prihvatiti pod jednim uvjetom: »Izust zadarskih novinah nemožemo nikako na današnji način i čistoću govora u Dalmacii, nego samo na zaostavše knjige i umotvore starih dalmatinskih spisovcah protegnuti, jerbo se današnjega dana u cěloj Ilirii jedva igdi tako pokvareno govori, kako uprav po dalmatinskih gradovah«. U članku se dodaje kako Dalmatinci podosta griješe u gramatičkim pitanjima, npr. u krivoj upotrebi zamjenice *svoj* tamo gdje bi trebalo upotrijebiti *njegov*, pa se apelira na Dalmatince da se suviše ne čude i ne vrijeđaju ako se to kritizira.

koji raspravljaju o književnom jeziku, ali Petranović ovaj Šantićev članak ne odobrava. Ime Šantićevo nalazit ćemo i u »Zori dalmatinskoj«, ali on je branitelj službenih vladinih gledišta. Zato Petranović napominje kako je misao što ju je iznio Šantić u zadarskim novinama sporadična misao piščeva, a ne »ćutjenje općeno svih Dalmatinah«, da je svojim člankom Šantić učinio veliku nepravdu Dalmatincima nametnuvši se u ime sviju »nepozvan za odvětnika narodnoga u tako važnom književnom predmetu«. Članak je datiran: »Iz primorja m. kolovoza 1842.« i potpisan Petranovićevim pseudonimom: *Sědoglava.*

Prijatelj ilirske sloge Andrija Stazić, učitelj i kasniji pisac velike praktične gramatike koja je štampana 1850. u Zadru, u 29. br. »Danice« 1842. već dodiruje pitanje pokretanja dalmatinskoga časopisa, pa postavlja i konkretno pitanje u članku »Sarčeni odgovor na slědeći upit: Davanje na světlo dnevnika u Dalmaciji da bude plodonosno, što bi trěbovalo?«

Već se dakle osjeća gibanje i u Dalmaciji pred izlazak »Zore dalmatinske«, gdje će se opširno povesti rasprava o mnogim jezičnim pitanjima. Razdoblje pred izlazak zadarskoga časopisa ispunjeno je dakle tek djelomičnom suradnjom Dalmatinaca u »Danici«, a nešto i u lokalnom zadarskom listu, novinama »Gazetta di Zara«.

6. Prije nego što opširno prikažem jezičnu problematiku u »Zori dalmatinskoj« treba ukratko opisati već spomenuti almanah »Ljubitelj prosvešenija«. Almanah je pokrenuo 1836. Božidar Petranović pod naslovom »Ljubitelj prosvešenija. Serbsko-dalmatinski almanah«, a izlazio je prve dvije godine u Karlovcu (»Karlštad«), a kasnije, od 1838. do 1849, u Zadru.[32] Petranović ga je uređivao šest godina, a u Zadru je štampano jedanaest godišta, ali almanah je tokom svoga izlaženja stalno bio povezan sa Zadrom. Zadar je, naime, bio sjedište dalmatinsko-istrijske pravoslavne eparhije.

U almanahu se već prve godine preštampava nekoliko pjesama (Marićeva pjesma »Prijateljstvo Hercegovo«, »Djevojka crnooka«), ali se malo osvrće na rad iliraca u Zagrebu, iako je Petranović, kako je već izneseno, surađivao u Danici kao »Ilir iz Dalmacie«, pa se čak i dopisivao s Gajem. Tek godine 1842. štampano je nešto o Gaju iz pera novoga urednika Nikolajevića. Kada je, naime, Gaj 1841. za vrijeme svoga puta po Dalmaciji pronašao neke rukopise starih dubrovačkih pisaca, Nikolajević se na to osvrnuo u članku »Još jedan o spisateljim dubrovačkim«, hvaleći Gaja što marljivo skuplja i preštampava stare rukopise, a hvali i Dubrovčanina Kaznačića koji je Gaju pomagao u pronalaženju starih rukopisa u Dubrovniku.

[30] Napisao je članak »Nešto o starinskih liburničkih lađah«, na str. 135.

[31] U nemogućnosti da pregledam sva godišta zadarskih talijanskih novina, nisam pročitao taj Šantićev članak, ali je iz njegovih kasnijih članaka poznato da je odlučno branio stari dalmatinski pravopis iz 1820. god. i bio tumač službenih vladinih koncepcija o dalmatinskoj posebnosti.

[32] Kasnije je štampan u Zagrebu i Beču. Prvi je urednik Petranović (1836—1841), zatim Đorđe Nikolajević (1842—1861. i 1869), Gerasim Petranović, Božidarov brat (1862—1868, 1870, 1871), Lj. Vojnović i Nikola Milaš (1873). Vj. Maštrović, *Jadertina croatica II*, str. 6.

Almanah je štampan starom srpskom ćirilicom, a pojedini rijetki prilozi i latinicom. Kako sam već spomenuo, godine 1839. pozvao je urednik Petranović u »Danici« na suradnju književnike koji pišu latinicom, dakle uglavnom hrvatske književnike, pa se među rijetkim prilozima pisanim latinicom nalazi 1840. pjesma A. Kaznačića, a kasnije i neki drugi prilozi.[33]

Pisci almanaha traže jedinstvenu latiničku ilirsku grafiju za sve koji pišu latinicom. Tako Petranović smatra da je »šteta što se Dubrovački literatori ednako staroga nedostatočnoga pravopisa drže, koe prouzrokuje, da se njiove knjige u samoj Dalmacii ... malo, s nategom i nerado čitaju«, a ispod crte uz taj članak izražava se želja za prihvaćanjem općeg pravopisa.[34] Kako se vidi, Petranović brani zagrebačku grafiju kao bolju i prihvatljiviju (iako u isto vrijeme on ne prihvaća bolju Karadžićevu reformu ćirilice te se služi crkvenom ćirilicom).

U okviru teme što je obrađujem bit će zanimljivije da se nešto kaže o tome kakvi su pogledi na jezik u spomenutom almanahu. Već 1836. Petranović raspravlja o leksičkim i terminološkim pitanjima. Ako je koja riječ prvi put primljena u jezik, razmatra Petranović, postaje svim piscima domaća »ako je osnovatelna«, jer je u tom slučaju »nerazlučno spoena s ideom, koju ona izražava«. Da bi pokazao kako se to zbiva i u drugim svjetskim jezicima, ističe kako je mnogo novih riječi »uvela filosofia G. Volfa u němački jezik, i kolikim rěčma nije ona proměnila staro njiovo označenie?« Izražava dakle misao kako pisci stvaraju za nove pojmove nove riječi, ali kako se za pojedine potrebe već poznate riječi mogu upotrebljavati u određenijem, užem smislu kao termini.

Nakon ovih specifičnih misli, u godištu 1837. ističe Petranović kako treba pisati narodnim jezikom, jer će tek tako narod moći razumjeti pisca, ali se još ne može opredijeliti »po čijoj gramatici pisati bi trebalo po Vukovoj ili Solarićevoj«. Lakše je svoje misli izricati, poučava Petranović svoje čitatelje, narodnim jezikom, pa u tom slučaju nauke nisu više »pritjaženie poedini ljudi«, nego se sve više šire u narodu, postaju mu bliske, a jezik se

[33] Nikolajević je objavio pjesmu u čast Katančićevu. U istom godištu štampana je ćirilicom i pjesma I. Trnskoga »Jednoj Šibenčanki«.

[34] »Želiti je vesma da *Srbli zapadne crkve* obšti svima Pravopis jedenput prime. Čjumo (!) što učěnějšij Kopitar (u svom Glagolita Clozianus, str. XLVIII) s punim pravom govori«, zatim se citiraju misli o tome kako je nezgodno što postoje raznolike grafije (1840, str. 123). Petranović u »Kratkoj predopomeni« ide i dalje te konkretno savjetuje da u »pisanju s latinskimi pismeni moji zemljaci zapadne crkve pravopisanje (ortografija) Ilirski Horvata upotrebljuju«. Sam bi se rado u svom latiničkom tekstu, veli Petranović, služio tom grafijom, no »budući da ovo pravopisanje samo je dikojim učenim ljudma u Dalmacii do danas poznato«, a namjera mu je da ga svi dobro razumiju, to on radije hoće »vodi primiti u Dalmacii običajno pravopisanje s njekojim samo izmenami, koje se dotiču pismena c, chj, dj, g, ſ«, prigovarajući pri kraju kako se previše povodimo za talijanskim jezikom i običajima. Govoreći o nekim novim izdanjima starih dubrovačkih pisaca u izdanju Martechinija u Dubrovniku, otvoreno izražava misao o tome »da bi ova rodoljubiva cěl g. Martekini i za njega istoga i za cěli narod bila mnogo koristnija, da se odvaži u napredak s novim savršenijim ilirskim pravopisom knjige te pečatiti, kad je već obšte poznato, da sadanji pravopis dubrovnički samo je na grad Dubrovnik i okona města ograničen i prema sadašnjem znanju u slavenskoj filologiji oskudan«.

time sve više usavršava. Svi su narodi napredovali i podigli se u kulturi zahvaljujući narodnom jeziku. Na prigovore da u narodnom jeziku nema dovoljno riječi za književne potrebe Petranović odgovara da kultura jezika raste kulturom naroda, pa ako i nema uvijek dosta riječi za književne potrebe, treba da najbolji pisci kakvu narodnu riječ modificiraju i odrede joj pravo značenje za novu potrebu. Već se u tom članku nazire kasniji suradnik Terminološkog rječnika iz 1853.![35] Ako nema nikakve riječi za određivanje kakva pojma, treba da je sami skuju i unesu u književni fond. Pri tom se poziva na poznata djela o jeziku Horacija, a napominje i drugu, noviju literaturu: »De l'influence des opinions sur les langues« i spis gđe Staël u talijanskom prijevodu »Della Letteratura considerata nei suoi rapporti colle istituzioni sociali«.[35a]

Pravilan stil i dobar jezik tema je »Razgovora između dva Srbl'ina«, članka što je štampan 1839. godine. U razgovoru jedan diskutant napominje kako od knjige neće imati prave koristi ako se u njoj pojavljuje slog skrojen prema gramatici tuđih naroda, sasvim protivan svojstvu narodnog jezika i ako se nalazi puno provincijalizama koji se mogu s velikom mukom razumjeti. Nije dobro što je jezik i stil u knjigama toliko pogrešan i nagrđen da se »rodoljubac« tome ne može dovoljno načuditi.[36]

Kao što se vidi već iz ovih nekoliko Petranovićevih članaka, pisac je na lak i pristupačan način iznio korisne misli o potrebi njegovanja književnog jezika, dobra stila, o leksičkim problemima. Iz tih se članaka vidi da ih je pisao pisac koji je bio upoznat s tadašnjom lingvističkom literaturom, s književnošću uopće.

Do 1841. god. almanah je uređivao Petranović, od 1842. do 1861. preuzima uredništvo G. Nikolajević,[37] mitropolit dabrobosanski, a almanah je s prekidima izlazio do 1873.[38]

35 Usp. M. Pavlović, *Vuks Anteil an der Ausarbeitung eines terminilogischen Wörterbuch* im J. 1853, Südostforschungen 17/1958; M. Pavlović, *Suradnja Vuka St. Karadžića na Terminološkom rečniku iz 1853. god*, Filologija IV, Zagreb 1963. str. 129—139.

35a Riječ je o djelu Madame de Staël, *De la littérature considérée dans les rapports avec les institutions sociales*, 1800.

36 Petranović savjetuje neka urednici o »polĕpšanju Srbskog sloga postarajuse, da nam' se čitajući te n'ine ili bolĕ reći naše listove, v vkus' u prizrĕniju jezika i čitanja oblagorodi i polĕpša, i s vremenom' kn'iževni neobhodimo nuždni jezik' dobiemo . . . koi će cĕlo staranĕ polagati, da im' je slog tečan', jasan', i shodan' svojstvu jezika, koe svojstvo iziskue, da je svaka rĕč na svom mĕestu, kako da ij svaki Srbl'in lasno razumĕ«.

37 God. 1830. Nikolajevića je poslao mitropolit Stratimirović u Dubrovnik, 1833. postao je dubrovački paroh, 1858. postavljen je za profesora bogoslovije u Zadru, a 1860. postao je protopresbiter, član konzistorija i pokrajinskog školskog savjeta.

38 God. 1843. sudjeluje, pored Petranovića, I. F. Jukić (člancima »Putovanje po Bosni« i »Povratak u Bosnu«), G. Petranović, brat Božidarov, S. Ivićević prijevodom Fedonovih basana, S. Vraz i A. Kaznačić (pjesmom posvećenom bivšem uredniku Petranoviću.) — God. 1845. ima ove rubrike: I. Dalmacia, II. Crkovno krasnorĕčie. Slovo u nedĕlju siropustnu, III. Vospitanie, IV. Običai, V. Moralno i zabavno, VI. Bibliografia. — God. 1848. osvrće se almanah na Daničićev »Rat za srpski jezik i pravopis« iz 1847. Govoreći o Vukovoj pravopisnoj reformi i jezičnim postavkama Vukovim, pisac veli da će na to odgovoriti drugi, a isto tako i vrijeme. Pisac ipak nepovjerljivo navodi kako pravilo »Piši kako govoriš« dovodi do mnogih nedosljednosti i do nereda. Srpski se

Almanah se relativno malo osvrće na zagrebačke novine, na zagrebački kulturni život. U »Bibliografiji« naići ćemo na ocjene djela što su izlazila u Novom Sadu, na pojedina djela što su bila preštampana u Dubrovniku. Imao je izrazito pravoslavno-vjerski karakter, kako sam već istakao. Iako je Petranović pozivao i Hrvate na suradnju, malo se Hrvata odazvalo tom pozivu. Javlja se kojom pjesmom Preradović, A. Kaznačić, štampana je pjesma Vrazova, ali veće suradnje Hrvata nije bilo.[39] Almanah je bio, kako je to ustvrdio G. Novak, štivo za pravoslavne stanovnike u Dalmaciji: »Le ‚magazine' conserve, malgré ses éléments illyriens, un caractère orthodoxe trop accentué, surtout depuis que Nikolajević en assure la rédaction«.[40] Ali imao je »znatna utjecaja na Srbe ne samo u Dalmaciji i susjednoj Hercegovini, nego i po drugim krajevima«[41].

Da bi se razvio pravi kulturni život u Dalmaciji, trebalo je da se pojavi časopis u kojemu bi pisci mogli ogledati svoje snage, časopis koji bi bio tribina i za jezična raspravljanja. Pojavio se, nakon dugih priprema, godine 1844.

III

7. »Ljubitelj prosvešteníja« bio je godišnjak što su ga čitali pretežno Srbi, a zadarske novine »Gazzetta di Zara« bile su oskudne i s mršavim književnim prilogom. Treba se dakle uživjeti u prilike dok je u gradu Zadru dominirala talijanska pisana riječ pa da se osjeti oduševljenje i žar nemnogobrojnih dalmatinskih rodoljuba i narodnjaka kada je ponovnim traženjem i upornošću konačno 1844. god. Anti Kuzmaniću uspjelo da izda svoju »Zoru dalmatinsku«, koja se pojavila o Novoj godini. Za narodnjake u Dalmaciji moralo je biti neobično i ugodno čuvstvo koje se miješalo s osjećajem ponosa, zadovoljstva i lijepe neobičnosti kada su svakog ponedjeljka uzimali u ruke nemali časopis od 16 strana pisan narodnim jezikom, ali i s osjećajem brige i teškoće kada je trebalo u praksi pokazati dovoljno poznavanja toga narodnoga jezika kao jezika knjige, kao književnog jezika

jezik dijeli na mnoge provincijalizme, pa kad bi se imalo pisati »po izgovoru prostote . . . kud bi nas najposlě to zavelo?« Dobro je pisati čisto i prosto, premda Vuk »i u tom pravu měru prelazi«, ali treba i popravljati jezične pogreške prostoga naroda. A da narodni jezik ima pogrešaka, to svatko zna »osim možda ednog' G. Vuka«.

[39] Iz članka »Ministerska odluka u ime prelazka iz' jednog zakona u drugij« doznajemo da je »izostavlěno ono, što se naše crkve netiče«. List apelira redovno na »Srbe — Dalmatince«. — God. 1848. almanah se obraća svojoj čitalačkoj publici te se tuži na rascjepkanost srpskoga naroda: »Slavnyj, valjanyj, věrnyj, velikyj, razsějanyj i pogaženvj narode serbski!« poziva pisac Srbe te se indignirano tuži kako su srpsko ime htjeli zatrti, strani pisci nisu im pridavali srpsko ime kada su o njima pisali, nego su ih nazivali: *Rac, Ilir, Servijan, poslědovatel' iztočne crkve, Grk, nesjedinjen, Rišćan, Kršćanin, Morlak, Vlah,* pa zatim veli: »Tako smo danas jedni Crnogorci, drugi Bokelji, treći Dubrovčani, četvrti Dalmatini, peti Hercegovci, Brinjani, Krajišnici, Graničari, Posavci, Srbijanci, Primorci, Moračani, Uskoci . . . Naše ime Srb', Srbin', Srbl'in', koe my, koe tuđincy zatrpali smo«.

[40] G. Novak, *Le mouvement illyrien et la Dalmatie,* Le monde slave, 1935, tome II, str. 405—425.

[41] Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* knj. III, str. 94.

uopće. Zbog toga će nam biti, s jedne strane, donekle shvatljivi oni široko raspjevani hvalospjevi upućeni »Zori« koja je počela da »puca«, pošto se na nebu već bila pojavila »Danica« — kako se tada slikovito govorilo; bit će shvatljivi izrazi oduševljenja i priznanja upućeni uredniku Kuzmaniću, što je možda sa strogo kritičkog stava i pretjerano, ali u zanosu postignutoga cilja ne biraju se i ne štede riječi i ne mjeri se njihov domet.

S druge strane, pomalo se u nekih suradnika već javlja briga oko što boljeg i pravilnijeg jezičnog izraza, pravopisa, jezične čistoće, osnovnih pogleda na književni jezik i na njegovu pravilnost, već se javljaju pisci koji se kritički osvrću na prve priloge u časopisu, pa se tako podvrgavaju kritici već i prve riječi zanosne i tada vrlo popularne pjesme P. Preradovića »Zora puca« (iz 1. broja »Zore«: mjesto *puca* traži kritičar, Stj. Ivićević, izraz *bijeli, bili*). Rasprave o pravilnosti i zadacima književnoga jezika poprimaju često oštre oblike, pojavljuju se duge i suviše lično intonirane diskusije i polemike, gramatička pitanja nailaze na raznolika i heterogena tumačenja, pisci članaka o jeziku u koječemu se ne slažu, sve je u vrenju, nesigurnosti, šarolikosti i nestabilnosti, baš tako kao što su pogledi na jezik i u drugim našim pokrajinama bili u gibanju, nesporazumu, raznoliki i nejedinstveni.

Najviše gorčine izbijalo je zbog pravopisnih pitanja. Ali i u pogledima na bit književnoga jezika pojavila su se raznolika i suprotna mišljenja, izricali su ih ljudi koji nisu bili dorasli da ta pitanja autoritativno rješavaju, ali se u njima ogledaju i raznolika mišljenja koja svjedoče o posebnim stavovima i prema jezičnim i prema nacionalnim pitanjima. U »Zori«, pogotovu 1844. god., kada joj je urednik A. Kuzmanić, ima vrlo mnogo priloga posvećenih jezičnim pitanjima. Kada čovjek listā omašnu knjigu prvoga godišta, čini mu se kao da pregledava kakav stari filološki časopis. Jezična i pravopisna pitanja smatrala su se vrlo važnima, zato se upravo njima posvećuje nemala pažnja, a mnogi su suradnici o tom pitanju htjeli izreći svoje mišljenje. Sve ću to prikazati iscrpno.

Osnovna je misao vodilja o jeziku urednika Kuzmanića vrlo jasno i ponovljeno izrečena u njegovim člancima, a isto tako u popratnim bilješkama uz članke drugih suradnika. Od toga on ne odstupa. On traži da pisci treba da pišu tako »nek se nasladjuju ne samo mudraci, nego još i tergovci, zanatčije, orači, kopači, čobani«. U tome je vidio pravu namjenu »Zore«. »Mi moramo pisati za korist naroda našega, koji u nižini leži... Vjera moja, oni najbolje znadu Serbski i Hervatski, koji neznadu ni štiti niti pisati« (1844, str. 73). On je izraziti branilac pučkoga, prostoga narodnoga jezika: »O blažena ti prostoto i prirodo! tebi, tebikar valjalo bi jedan kip ispraviti da ti se domorodci klanjaju, kao mudri Katun Kipovima starih glasovitih Rimljanah«. Zato su mu naročito mile narodne pjesme: »Ko se njima [narodnim pjesmama] ne nasladjuje, ćaćin kruh i so pod noge zgazi. Ako smo hodiću [tj. odjeću op. Z. V.] i obuću prominuli, nemojmo ćud!«

Kuzmanić ima i određenije gledanje na to gdje se najbolje govori: on želi da bi se onako pisalo »kako se govori u Makarskoj, Imotskoj, Dubrovačkoj, Sinjskoj, Kninskoj krajini, po Bukovici itd. gdi se ni priverće ni zanosi«, jer upravo takav jezik uzdržali su »ovi naši pristali, kipni ljudi,

slavna grana slavjanskog plemena«. Slične misli već u početku »Zorina« izlaženja iznosi i S. Ivićević, ponajrevniji njezin suradnik: »Ja pišem kako izgovaram; ... besidim jezikom koga slušam u puku medju kojemu sam rodjen, i koga štijem u knjigama koje su od moje, po jeziku, bratje najbolje razumljene«. Ivićević je dakle također za narodni jezik, a s Kuzmanićem dijeli i slične misli o zadacima »Zore« i jeziku kao pratiocu Zorinih težnji.

Ako se tako bude radilo, oprezno, polako, prema potrebama prostoga puka, tada će »Zora« biti ugled listovima takve vrste. Ni kod naučenijih naroda nema lista »tako trizna« da ga mogu razumjeti i seljaci koji ne znadu čitati i pisati, smatra Ivićević. Dakako, čitat će im učeniji ljudi.

Osim Kuzmanićevih i Ivićevićevih članaka pojavljivalo se dosta i drugih jezičnih priloga, ali bih najprije htio istaknuti najvažnije članke, i to one u kojima se raspravljalo osnovno načelno pitanje: kakav treba da bude književni jezik.

Takva pitanja u više mahova potiče Ilija Rukavina-Ljubački, pisac koji je surađivao već i u »Danici«. On je već bio štampao knjigu »Dramatički prevvoddi. Za narodno kazalište izdao Ilia Rukavina Ljubački«, u Trstu 1843. Izdao je i prijevod »Naputjenja za delotvorno življenje«, a u Trstu 1843. štampao je malu gramatiku »Croatische Abänderungs — und Abwandlungs Formen nebst den Regeln der Ausprache und Rechtschreibung. Grammatikalisch verfasst von Elias Rukavina von Liebstadt, k. k. Oberlieutenant«. Njegova je suradnja zapažena, članci su mu pisani borbeno i prilično živim stilom.

U I godištu »Zore«, na str. 100, napisao je članak »Nešto o serbskoj literaturi« u kojem se osvrće na srpski prijevod Dimitrija Popovića i prigovara piscu što ne upotrebljava *h* svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, što piše fonetskim pravopisom futur I (sudiće — suditi će), što piše ekavski,[42] a zamjerava piscu i zbog upotrebe nekih riječi koje su, po njegovu mišljenju, nepravilne (mjesto riječi *čast* — traži Rukavina *dio*, mjesto *parče* — *komad*, mjesto *ljubopitan* — *znaželjan*, *sigrati* — *igrati*, *kod njegove kuće doći* — *k njegovoj kući doći*), nezadovoljan je što prevodilac upotrebljava mnogo turskih riječi i sl., ali u cjelini u svojim je prigovorima i neobjektivan i pretjeran i nestručan. U članku veli da mu je svejedno kako govore i pišu Srbi, a stalo mu je »da ih nebidu naši Hrvati i Dalmatini naslidovali«.

Već se u ovom članku naziru njegovi pogledi na književni jezik, što će ih kasnije još oštrije postaviti. Tu se već tuži kako nemamo općenite gramatike po kojoj bi se barem pisci mogli vladati i »nadri-književnici« koriti. Sada on potanje iznosi svoje misli o književnom jeziku, misli koje će uzbuditi duhove u »Zori«:

[42] »Ja sam još u mojih »Kroatische Abänderungs-und Abwandlungsformen« o tome izrekao, da je to najgore i najpokvarenie narič̆je, i pri tom ostajem, dok mi se dovoljno ne dokaže, da pravo neimam« (1844, str. 100).

»Nije dosta svoj jezik tako znati kako ga prosti ljudi jednog malog okružja govore, dapače moradu se sva naričja ne samo cilog našeg naroda, nego još i druzih *Slavjanah* znati ili dobro razumiti, za moći uviditi koliko smo jedan pram drugomu naprid ili nazad, i je li sve one dilove govorenja s njimi uzajemno imademo! ... Koja nam korist, samo onako pisat, kako prosti narod govori, i koi gramatike nezna, niti ju je ikda imao, i koi je svoj jezik kroz tudje suside pokvario i skoro na pol zaboravio. Mi ga u tom slučaju ništa naučiti nećemo, nego ćemo ga dapače još dulje u njegovu neznanju uzderžati«.

Urednik Kuzmanić domeće uz ove misli bilješku u kojoj izražava svoje neslaganje s piscem: »Ovaj g. Spisatelj verlo lipo prostim narodnim jezikom piše a nanj viče! Ja ne virujem da će drugačije u napridak pisati««.

Godine 1844, na str. 186, Ilija Rukavina-Ljubački napominje kako se Hrvati »svoga provincialnog jezika odrekoše. To jedni velikom žertvom zovu; a ja velim, da su oni to za svoju veliku korist učinili, i svaki koi od starih predsudbah i zločestih običajah odstupi i njih s onim zamini, što izobraženi duh i zdravi razum čovičanski za pametnie i bolje spoznaje, da je taj za vlastitu svoju korist teržio«. Tko hoće da pravo piše »mora najprie pravi *hervatski,* iliti naš književni jezik dobro znati i pravilno govoriti«, ali ih ima malo koji su proučili »gramatiku pravoga hervatskog jezika«. Smatra da je još teškoća i u sklanjanju imenica i sprezanju glagola, a naše su gramatike samo »okernjci pojedinih naričjah«. Ako želimo promicati narodnu literaturu i u njoj napredovati, moramo najprije — smatra Rukavina — našu gramatiku iz temelja proučiti i ispitati, uzimajući kao osnovu najbolje narječje, a sve ono što ne valja izbaciti, što nedostaje nadopuniti, što je nepravilno popraviti. Sve to treba, veli, učiniti »po duhu jezika«, jer se »naše jugoslavjansko naričje sasvim od češkog, leškog i ruskog odlikuje, i većma se s građom talianskog s kojim je uzraslo slaže, nego li s ovimi spomenutim, od kojih se je sasvim odcipilo« (1844, str. 186).

Kao što se vidi, Rukavina je za jezično čišćenje i dotjerivanje jezika, ali kakav bi imao biti taj jezik, vidi se iz posljednjih misli: to bi imao biti jezik baziran na dalmatinskim dijalektima, a talijanski utjecaj smatra da je tako jak da se zbog toga naš jezik znatno udaljuje od ostalih slavenskih jezika. — Već izrazita želja Rukavinina da se jezik dotjeruje, ispravlja i sl. nije se mnogo svidjela uredniku Kuzmaniću. Ali Rukavina je dirnuo u osinjak kada je na str. 202—204. prigovorio Kuzmaniću zbog određenih propusta u njegovu članku o prijedlogu *za*,[42a] a još više i izbog toga što je sasvim ispravne Kuzmanićeve primjedbe o upotrebi toga prijedloga doveo u pitanje, prigovarajući mu nepravedno s pozicija sasvim formalističkih. Kuzmanić mu odmah superiorno replicira svojim zdravim, sigurnim i svježim jezičnim osjećajem. Aktivni Rukavina ne miruje, nego poziva »Zorine« pisce da raspravljaju o jeziku što više, na što Kuzmanić napominje da bi trebalo da pero uzimaju u ruku samo dobri poznavaoci jezika.

[42a] *Jezikonauk. O pridlogu (prepozicii) za,* »Zora«, 1844, str. 158.

Rukavina doista prihvaća pero i mnogo piše o jeziku, ali on, uz vješt i gladak stil, nema jezičnoga osjećaja kao Kuzmanić, a osim toga suviše je formalist, jezik prosuđuje s gledišta logike, pa mu se sve što u jezičnoj strukturi nije sasvim logično čini i nepravilno.[43]

U članku prigovara i Demetru s obzirom na pluralne padeže imenica, polemizira s Vukom i s Brlićem o »poluprošastom vrimenu«, pa time izaziva protiv sebe više gramatičara i književnika.

Iste godine na str. 262. nastavlja raspravljanje o prijedlogu *za* upereno protiv Kuzmanićeva članka, opet sa sasvim formalističkih gledišta, bez dovoljnog poznavanja narodnoga jezika. Ne odobrava Kuzmaniću ni to što on samo »onaj način govorenja za našu književnost za najbolji derži, kojeg prosti narod u svakdanjem občenju za svoje navadne potriboće upotribljuje, budući da se svi njegovi razlozi na to oslanjaju. Ako li je tome tako, tad se mi dva (ili nas dva?) nikad složit niti razumit nećemo!«

Već je to bilo dosta za Kuzmanića, ali Rukavina k tome na str. 263. dodaje i ovo:

»... I doisto bi opako bilo, kad bi prosti, neučeni narod nas učiti morao«. Iz naroda, smatra Rukavina, treba samo sakupiti »rukodelske i umitoslovne riči«, a s obzirom na gramatiku i narodnu književnost »to je posao *samo* (potcrtao Z. V.) izobraženih i učenih ljudih, koji su svomu jeziku tako višt., da se nadanj uzdignuti i u njegov duh uvriti znadu; i doklegod svakomu zahtivanju izobraženog jezika odgovarajuću gramatiku neosnujemo, nije korist o napridku narodne literature ni pomisliti!«

Za urednika Kuzmanića ovakve misli o književnom jeziku koji se ne bi bazirao na narodnim dijalektima kao izvoru najčistijega jezika — bile su već neodgovorne i u neku ruku huljenje. Zato on odmah odgovara piscu čvrstim stavom:

»Ja mu moram odrišito dokazati, da između nas dvojice pravoga dogovoranja nemože biti, jer mi jednakim skokom neidemo. Pitam ja njega, čemu ćemo se mi odklanjati od običaja, od navade, koja je svakim jezikom vladala (l' uso è sovranno in meteria di lingua). ... On hoće da odkernji od našega jezika najpoglavitija pravila, jer misli da drugačije naša književnost neće nigda doći do veršine taljanske i nimačke. A nije ni pomislio da svaki narod ima osobitu niku ćud i telesnu sliku ... i da po njemu mudraci imaju potribu građu dokoterljati i malo po malo, a ne na vrat na nos književstvo dizati ... Zar ne zna on da od pralje, od čobančeta, kovačića, svinjarčića i govedarčića možemo čuti svaki dan ričih nami nepoznatih koje su vridne začiniti prevod jednog slova Ciceronova? Zar nezna da ima dosta prostih ljudi, koji su oštrije pameti od mnogih naučiteljah? Zar nezna da smo dužni više pisati za korist naroda našega niskoga, nego za naslađu nikoliko mudroštionicah«?

[43] Usp. suvremenu karakteristiku književnoga jezika u kojoj se ističe kako je »bitno obilježje svakoga jezika razvojna sposobnost i primjenljivost, rast i dinamičnost. Sve se to dakako odvija po zakonitosti koja je sadržana u samom jeziku, a odraz je stvarnosti i ljudske misli, ali i po suprotstavljanju zakonitosti, po sličnosti i različnosti, po logici i po slučaju, po funkconalnosti i po težnji za olakšanjem, po sistemu, ali i po hirovitosti« (Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, Znanje, 1964, str. 17).

Kuzmanić se dakle nije mogao načuditi stavu Rukavininu, koji polazi sa sasvim drugih gledišta od njega, pa mu je odmah u uredničkoj bilješci iznio dosta misli koje govore ne samo o ispravnom gledanju na jezičnu stabilnost koja mora dominirati nego svjedoči i o Kuzmanićevu demokratizmu kada tako visoko izdiže i narodni jezik i sposobnost i bistrinu našeg seljačkog, priprostog čovjeka. Da bi Rukavini pokazao što zapravo misli, Kuzmanić pri kraju svoje bilješke na str. 264. veli: »Od jezika se gradi slovnica, a ne jezik od slovnice«.

Rukavinin stav nije bio prihvatljiv ni za druge suradnike dalmatinskog časopisa, ponajviše zbog njegovih koncepcija o jeziku, a ponešto i zbog toga što se drugim suradnicima činilo da se Rukavina suviše raspisao i da je prepotentno sve druge učio pameti. To se vidi i iz članka Vrdoljaka Imoćanina koji već na str. 265. negoduje zbog Rukavinina pisanja, pa direktno kaže kako ne odobrava što neki pisci pišu samo zato da bi se njihovo ime pojavilo u »Zori«. I Vrdoljak se dotiče sporne tačke; upotrebe prijedloga *za*, pa odobrava Kuzmanićev stav u primjeru kao što je: »*Za vladanja Tiberija Cezara*«. Rukavina je, naime, bio prigovorio Kuzmaniću da to nije dobro, nego da treba reći: »*U vrime vladanja Tiberija Cezara*«. Vrdoljak ističe kako je dobro i jedno i drugo, ali je dobro i prvo, što nije priznavao Rukavina.[44]

Članak je dakle intoniran u Kuzmanićevu obranu, pisan je u prilog Kuzmanićevih jezičnih koncepcija, što se vidi i po završnim rečenicama. Kuzmanić nije mogao dozvoliti da se tko direktno njemu odupre, pa je rado štampao taj Vrdoljakov prilog.[45]

Ali je bilo i drugih pisaca koji su se osjetili i lično pogođeni Rukavininim člancima, tako i književnik i gramatičar iz Broda I. A. Brlić, tzv. »stari Bèrlić«. On se javlja već na str. 274. g. 1844. i ne odobrava Rukavinin napad na Kuzmanića u vezi s raspravljanjima o prijedlogu *za*, a ne odobrava ni Rukavinina udvostručavanja suglasnika.[46]

Brlić govori i načelno o književnom jeziku, poziva pisca da pročita što je o tome rekao još u 24. broju »Zore«, tj. koliko može jezikoslovac dirati u narodni jezik, »jezik po svojoj ćudi u negbe okivati i na svoj način prevraćati«. Poziva ga neka u njegovoj, Brlićevoj, gramatici pročita što o tom pitanju govore Kopitar i Leuctenberg, pa će brzo napustiti svoje pogrešne stavove o književnom jeziku. Velika bi, naime, bila smutnja kada bi bilo

[44] Vrdoljak pokazuje da se mogu stilizirati i ovakve rečenice: »*Za* života iskopa sebi grob i isplati dug« i da se one mogu naći i u narodnom govoru, što ne bi priznao Rukavina. Zato poziva pisce da se ne nadmudruju »sasvim da naša književnost ima potribu uzdignuti se na više bivstvo ... ali to može biti bez cipati dlaku na četvero, i brez čekati toliko jedan drugoga na tetiku — lipa rič našega hervaćanina«.

[45] »G. Kuzmanć, urednik Zore Dalmatinske, kog ja pohvalno častim, zaisto ima dosta posla u našoj književnosti ... G. Kuzmanić nam je poznat, i dostojan je svake zahvalnosti, a ne ničijega ukora. Toliko sudim da mu se slobodno more reći bez laskanja (adulazione) i brez opaze, a drugomu za ukor i upravu« (str. 265—270) .

[46] O Rukavininu udvostručavanju pisao sam u raspravi »*Pravopisno-jezična previranja prve polovine 19. st. u sjevernoj Dalmaciji prije god. 1860*«, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII.

svakome dopušteno »jezik po svom umu kvariti, u puku bo je načinjen«. Osim toga, jezik je narodna svetinja u koju ne smijemo neodgovorno dirati. Brlić se zato drži pučkoga izgovora kao slijepac plota, bojeći se da se od njega ukloni da ne bi pao u ponor. I inače kudi Rukavinu, predbacuje mu da nije razumio njegovu gramatiku, a raznolike Rukavinine zahvate u jeziku Brlić ismijava.[47] Brlić s ponosom napominje da je za svoju gramatiku sve uzimao iz naroda i da ništa nije dodavao, pa na kraju na str. 274 poručuje Rukavini:

»U ostalom mogu G. Rukavini ovaj serdačni i prijateljski svjet dati, da se za sad okane filologie, i popravljanja jezika, tomu bo se mnogo hoće«, savjetujući mu da radije piše pripovijetke. Brlić više neće s Rukavinom polemizirati, a ako Rukavina ipak na njega »bane«, neka traži odgovor u Brlićevoj Gramatici.

U Brlićevu članku ima pokoja oštrica uperena i na Kuzmanića, iako su Brlić i Kuzmanić na istoj liniji i uglavnom se slažu s obzirom na »svetinju« narodnoga jezika. Ali Kuzmanić uredničkim pravom odmah u bilješci odgovara i Brliću te se samouvjereno brani i napada, ne priznajući sve što je u Brlićevoj Gramatici, na koju se njezin pisac često poziva kao na autoritet.

Kuzmanića je zapekla Rukavinina kritika i još više ga je oneraspoložio stav Rukavinin prema književnom jeziku, pa je, kao što smo vidjeli, odmah u bilješkama odgovorio. To je objavljeno 1844, na str. 264, 275, 279, 288. U posljednjem osvrtu, na str. 288, već se pomalo taktički povlači s obzirom na neke gramatičke oblike, pa tako sada veli da valja pisati: *mogu* pored *možem* i *morem*, dok je prije branio upravo ova posljednja dva lika. Posljednja bilješka pomirljiva je za Rukavinu. Kuzmanić umjereno veli: »Nek se G. R. odrekne reformacie, pak će on postati dobar pomoćnik naše književnosti«. Kuzmanić dakle nije htio suviše napadati Rukavinu, pogotovu što su se protiv njega digli već mnogi drugi.

Činilo se da će polemika oko Rukavine i oko pitanja književnoga jezika prestati. Nakon oštrih članaka Brlićevih, Vrdoljakovih i prijašnjih Kuzmanićevih pojavljuju se Ivićevićevi prilozi, a to je uvijek znak umjerenosti, primirja, nevrijeđanja i nezaoštravanja. Doista, na str. 299. Ivićević raspravlja o jezičnim pitanjima, ne dotičući se spornoga pitanja koje se zaoštrilo, ali se završnim rečenicama Kuzmanićeve bilješke i smirilo.

Javlja se i Jere Granić, na str. 351, člankom »Rasudjenje njekoliko rječih«. Članak je pisan mirnim tonom, čak se mladi i nepoznati pisac ispričava što uzima pero u ruke, ali on piše više za svoje mlade vršnjake koji se sada već pomalo i stide svoga prijašnjega nemara za narod i narodni jezik i zbiljski rade na narodnim pitanjima, pa i na jeziku. Svrha mu je da ocijeni nekoliko riječi što su se pojavile u »Zori«.

[47] Govoreći o obliku *bidem*, Brlić napominje kako ga nije nikada čuo, pa ironično veli: »Da! To će biti rič potrebita, koju mi nejmamo, a G. R. kano povlastjeni Jezikoslovac, dao nam ju je!«

Ali poslije ovoga intermeca, situacija se opet pomalo zaoštruje. Javlja se na str. 359. i 362. neki X člankom »Nešto o serbskoj literaturi« i osvrće se na Rukavinin članak u broju 13. u kojemu je Rukavina podvrgao kritici srpski prijevod knjige »Osvald ili Zlatotvorno selo« Dimitrija Popovića. Iznosi u 12 tačaka glavne Rukavinine prigovore i na svaku posebno odgovara dokumentirano, ponešto prihvaćajući od Rukavininih prigovora, ali uglavnom odbijajući pretežni njihov dio. Članak X-a pisan je stručno, umjereno, s poznavanjem jezičnih problema.

Rukavina se na članak više ne osvrće. Na str. 365. donosi svoje »Izjasnjenje«. On se u početku svoga odgovora opravdava kako netko mora da prvi »juriš učini«, makar pri tome i posrnuo. Priznaje kako je prerano započeo svojim izlaganjima, ali on se još ne predaje, on je književnike pozvao na jezični megdan (upravo su mu zamjerili što se poslužio tim izrazom) radi opće koristi narodnoga jezika, upravo književnoga jezika.

Pošto je odgovorio I. A. Brliću na pitanja o bilježenju akcenata (o tomu su se ta dvojica ponajviše sporila) i o optativu, Rukavina o književnom jeziku opet iznosi svoje mišljenje, samo što je sada bolje rastumačio i ponešto ublažio prijašnje svoje tvrdnje:

»Lud bi bio, koi bi samo pomislìti mogao, da se jezik jednoga naroda iza njega živa preinačiti može! To nisu tolika stolitja gorkih progonstvah učiniti mogla, ali bo se on može u suprotivnih okolnostih pokvariti, kako smo žalibog već izkusili, i u horno vrime, koje nam je sad Bog dao, popraviti i podpuno izobraziti, samo ako hoćemo! Mi smo u pogledu našega narodnoga jezika još uvik ditca, koja nisu u školu išla. Dakle, nauk, i ništa nego nauk! K tomu dobre i razumne učitelje«!

Nakon Ivićevićeva pomirljivoga članka o umjerenosti i strpljivosti u narodnom poslu (str. 401—402), Rukavinu uzima na nišan Vrdoljak Imoćanin, od II nastavka svog članka »Ponosnost kule babilonske« (str. 402—408). U dugom i suviše razvučenom članku on napada Rukavinu ličnim žalcima i suvišnim raspravljanjima o jeziku, čestim digresijama, ponovnim, opširnim osvrtima o prijedlogu *za*, a sve to bez pravoga slijeda, bez preglednosti i konciznosti.

Članak koji se razvukao na 8 stupaca nastavlja se i na str. 422, na dan 30. prosinca. Završetak tog neinteresantno pisanog članka provlači se čak u drugo godište, za vrijeme Kaznačićeva urednikovanja, pa je time završeno ono dugo i polemično raspravljanje o tipu književnoga jezika s najoštrijim strelicama upućenima prema Rukavini. Ali time još nije završena rasprava o književnom jeziku uopće. B. Petranović osvrnuo se u »Ljubitelju prosvještenija« 1845. na »Zoru« i iznio svoje mišljenje o jeziku kojim je »Zora« pisana, iznoseći i načelno svoja gledišta o problemu književnoga jezika. Pošto je pozdravio izlaženje časopisa, pošto je napomenuo kako je zasluga »Zorina« već u tome što je pobudila ljubav prema narodnom jeziku, Petranović je iznio i svoja neslaganja s Kuzmanićevim pogledima na jezik. Ne slaže se s Kuzmanićem u tome da bi najbolje hrvatski i srpski znali oni koji ne znaju čitati ni pisati, ne priznaje da su u pravu oni koji u »prostom jeziku

soveršenstvo traže«, a negoduje i zbog pretjeranog purizma u »Zorinim« prilozima.[48]

Petar Preradović u svome članku »Jezik južnoslavski«, koji je objavljen 1844. u br. 13, 15, 17 i 20, iznosi opća pitanja o književnom jeziku, s težištem na pravopisnim pitanjima. Želja mu je jedinstvo u pravopisu, ali isto tako i poštovanje vlastitoga narodnoga jezika kao književnoga. Da bi potakao svoje sunarodnjake da cijene taj jezik, poziva se na mišljenje tada glasovitih ljudi citirajući Cantùa, Vialla de Sommiersa i Hutzingera. Nije zadovoljan što se naš jezik razdvojio na dvije strane, »od kojih svaka misli da je pravim putem udarila, a ja mislim da nije nijedna; pravi bi put bio *sloga,* a dva brata u neslozi nikad nemaju pravo — krivci su obadva«. Tuži se što Srbi smatraju za grijeh i za izdaju svoje vjere i narodnosti ako se samo i korak udalje od staroga običaja, od ćirilice, dok Hrvati preferiraju latinicu. Svakim se danom, negoduje Preradović, Hrvati od Srba udaljuju, a za kratko vrijeme bit će kasno i pomisliti na sjedinjenje.

Tuži se, nadalje, što noviji srpski pisci uzimaju nerazumljive slavenske riječi, dok Hrvati kuju nove riječi, a nije zadovoljan ni uvođenjem ekavskoga govora: »Sad opet kad se Dalmatincima od sviju strana u uši svira, da se okanu njihovog prisvitlog i lipog *i* i da prime *je* ili *ě,* sad počimlju Srblji svud njihov svetli i lepi *e* uvoditi«.

Ako se pisci tuže zbog slabe prodaje knjiga, treba narod učiniti kadrim da ih razumije, pisci treba da siđu s visokog učenog stolca i sjednu na nisku klupu-seljačku, smatra Preradović. Članak ima kao motto poznatu Herderovu misao koja se u prošlom stoljeću puno citirala: »Wehe dem Volke, dessen Gelehrte sich schämen in ihrer Muttersprache berühmt zu werden«.[49]

Preradovićev se članak odlikuje trijeznim i ozbiljnim pristupom jezičnom pitanju, pun je dobre volje i umjerenosti, iako je u dijelovima, dakako, zastario.

Osim ovih načelnih pitanja o biti jezika u I godištu 1844. pojavljuju se i drugi jezični prilozi. Ivićević u svojim Otribinama podvrgava jezičnoj kritici priloge u 1. »Zorinu« broju. Njegov je stav izrazito puristički, kako sam to već prikazao u posebnom članku.[50]

48 Z. Vince, *Pogledi B. Petranovića na književni jezik,* Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. IV—V, Novi Sad 1962, str. 357—361.

49 Usp. N. Ivanišin, *J. G. Herder i ilirizam,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, god. 2, sv. 2, str. 196—225. Ivanišin je pokušao naći iz kojega je Herderova djela spomenuta rečenica, ali nije uspio pa zaključuje da ju je Preradović napisao aproksimativno, prema sjećanju. — Kada Ivanišin govori o utjecaju Herdera na Mihanovićevu »Reč domovini«, tada bi trebalo to raspravljanje dopuniti člankom T. Matića štampanim u Historijskom zborniku 1949, god. II, br. 1—4, na str. 177—183. Matić je pokazao kako se Mihanović, mladić od 20 godina, pišući svoje djelce direktno ugledao u spis talijanskog pisca Francesca Algarottija: *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua.* Mihanović je poticaj za svoje djelce dobivao svakako u prosvjetiteljskim strujanjima 18. st., pa je na njega očito utjecao Herder, ali pišući »Reč domovini« direktno je imao pred sobom Algarottijevo djelo, što se vidi, na primjer, očito na str. 3—8 Mihanovićeva djelca. — Nije nemoguće da su i u Zadru poznavali Algarottijevo djelo, ali za to nemamo nikakvih potvrda.

50 Z. Vince, *Puristička zaoštrenost suradnika »Zore dalmatinske«,* Ivšićev zbornik, 1963, str. 397—406.

Dakako, raspravlja se tu i o pojedinim gramatičkim pitanjima, od kojih je ponajviše pažnje svratio na sebe članak Kuzmanićev o prijedlogu *za*. U takvim raspravljanjima dotiče se upotreba pasiva *(ja sam hvaljen — mene hvale)*, prijedloga, razlikovanje glagola *morati — dovere, müssen* i *moći — potere, können*, ali je naročito pažnja posvećena rječniku.

Kuzmanić piše o korisnim i poučnim stvarima iz poljodjelstva, medicine, agronomije i sl. ne samo zato da bi puk poučio nego mu je svrha i to da bi se leksik povećao kako bi se kasnije mogao sastaviti obilan rječnik.[51]

Teškoću u pisanju predstavlja naročito nestašica ustaljena jezika, nestašica termina. Mnogi su članci išarani talijanskim riječima (u zagradama) koje tumače nedovoljno poznat ili nedovoljno određen naš pojam, termin. Ivićević napominje kako je to najbolji način da se pojedini termini upoznaju i prošire.

Ako prelistamo, na primjer, članak »O odhranjenju« iz pera Davorina, Slavjana iz Štajera, tj. Trstenjaka, vidjet ćemo da pisac nije siguran razumiju li ga čitaoci, pa na mnogo mjesta stavlja uz našu riječ i talijansku u zagradu:

»Pod ovim naslovom hoćemo domorodnim štiocem... nekoja načela *(principi)* o odhranjenju iz kerstijanskog gledišta *(punto di vista)* priobčiti«, pa se u daljem toku nižu druga tumačenja: odhranjenje, odgojenje — *educazione*, spol — *genere*, sud — *vaso*, odnošenje — *relazione*, svijest — *conoscenza*, pobožnost, bogoljubnost — *pietà*, bogoljubiv — *religioso*, ponizan — *umile*, ćućenstvo — *senso*, obitelj — *famiglia*, učinak — *atto* i sl.

Nastalo je zbog toga pitanje koje riječi da se upotrebljavaju u člancima. Ivićević ima za to, na str. 47, svoje prijedloge: ako znaš živu riječ, ne traži druge. Inače: traži staru, i po crkvenim knjigama, a ako je ni tamo nema, traži je kod Poljaka, Čeha, Slovenaca, Rusa, »najskoli Serbljanah, nami jezikom najbližnijih«.

Dakle, najprije treba uzeti živu riječ, zatim arhaičnu, pa onda iz slavenskih jezika. Ali ako je riječ njemačkoga, grčkoga, latinskoga ili turskoga podrijetla, tada Ivićević predlaže da se skuju nove riječi sastavljene od živih, narodnih riječi. Traži da se tako postupa i kod imena mjesta, ljudi, zanata i nauka, jer, veli, svaki »iznašaoc i odkrivaoc ima pravicu naditi ime svomu novom stvoru...«

U tom duhu rade i neki drugi suradnici »Zorini«. Tako, na primjer, Jeri Graniću, mladom piscu i početniku, draža je domaća riječ, skovana, *vrjedstvo, pridobstvo* nego strana *talenti, korist, podobnost* — mjesto hasna,

[51] »Ja želim da nasnujem ričih, kojih neima u slovaru, i tako da malo po malo na svit izlažem ono što je još skrovito, pak će doći mudra glava i načiće u članu o maslini, o kukuruzu, i u ovomu štogod novoga da baci u temelj naše književnosti. Od ovoga triba da kogod počme, ako hoćemo upravo da uzberdo zgradu doterati. Pustite da pišem i o mravu, gledajte morete li naći koju novu za osnovanje... Ako Bog da zdravlja ja ću deset iljadah novih ričih dodati«. — Kuzmanić se u svome pismu Kukuljeviću (10. III 1849) hvali kako bi, u slučaju da bi mu Kukuljević našao mjesto negdje oko Zagreba, mogao pokazati zagrebačkim književnicima »preko petnaest hiljadah lěpih narodnih rěčih poznatih u Dalmaciji, u Bosni i t. d.« Usp. T. Čolak, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 2/1958, knj. 24, str. 147—149.

blago, blagoshrana — mj. hazna, *pladanj* — mj. tanjir, *gnoj* — mj. đubar. i sl. Pored purističkih pitanja već se u I godištu »Zore« dotiču i opća pitanja izraza, stila. Šantić[52] je već u br. 4. dao vrijedan prilog »Opomena korisna mladeži Dalmatinskoj više materinskoga jezika i slovoredja« (str. 25. i 44).

U članku upozorava kako će se i u glagolskim knjigama naći riječi koje se u pučkom govoru ne čuju, a bit će korisne za književni jezik. U samim riječima ne nalazi se ljepota pisanja, veli Šantić, nego u prikladnom »složenju i razredjenju ričih istih«. Pisati našim jezikom to znači — dobro redati misli, upotrebljavati naše riječi, ne tuđe, i tako ih »slagati ... da govorenje izadje bistro, razumno i skladno«. Zanimljivo je njegovo zapažanje i o adekvatnosti izraza,[53] o prednostima nesloženih riječi,[54] o umjerenoj upotrebi artibuta, konciznosti i jednostavnosti izraza.[55]

Na kraju članka sumira osnovne zahtjeve za dobar izraz: ne treba, bez velike potrebe, uzimati strane riječi i kovanice; ne treba uzimati riječi i fraze što izlaze iz običaja ili »iz osobitosti tudjega mista«, treba napuštati arhaične riječi, služiti se prostim, nesloženim riječima, paziti na adekvatnost izraza, a spomenuti zahtjevi dobra stila stječu se tek dugom vježbom.[56]

Takve misli što ih iznosi Šantić nisu česte u »Zori«, češći su prilozi, kako se vidi iz izloženoga gradiva, o biti književnoga jezika i o purističkim problemima.

To su, eto, glavni jezični problemi koji su bili opširno raspravljani na stranicama dalmatinskog časopisa u I. godištu, 1844. god.

8. Godine 1845. uredništvo preuzima I. A. Kaznačić, časopis poprima literarniju formu, a o jeziku se piše manje. Osjeća se jača povezanost sa Zagrebom. Vrdoljak Imoćanin dovršava svoj veliki članak što ga je bio započeo još 1844. Nakon tih dugih i zamornih jezičnih polemika nastaje 1845. god. zatišje. List donosi više vijesti iz Zagreba i iz slavenskih zemalja: o tome, na primjer, da je na češkom jeziku izašao prijevod Draškovićeve knjižice »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter« (podatak su preuzeli iz »Podunavke« br. 134). da je u Zagrebu raspisan konkurs za prvu katedru »horvatsko-slavonskog jezika«, a u br. 15. Petar Preradović na str. 114. i

[52] Kukuljević ga spominje u svojem »Izvjestju o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, Zagreb, 1857, na str. 11: »G. kanonik Santić bavi se postojano jezikoslovljem i pisanjem članakah o poljoprivredi«. Kukuljević inače spominje kako se u Zadru sastao s Brčićem, Ivičevićem, Kazalijem, Ljubićem, Petranovićem, Stazićem i Sundečićem napominjući čime se svaki od njih na književnom polju bavi.

[53] »Za izgovoriti jednu stvar vlastitu uzimlje se vazda rič vlastita, a ne općena, sa svim da od nje nisu se sitili stari pisaoci«.

[54] »Vazda je bolje služiti se ričima prostim nego složenim u govorenju, ako se istom nahode u jeziku«.

[55] »Terpanje pristavakah često vodi u govorenja sitost i smetnju, u neugodnost i jakost. Gdi se stanu lipota i bistrina, jačje je ono govorenje koje je kratje. Verlo se vara tko išće lipotu u zapletenu i smetenu načinu od govorenja«.

[56] »Ova izverstnost ne dariva se jednom jeziku, neg se stiče s velikom pomnjom od onoga koi piše. Neće se s njom obubožiti, jer se podobnost ne uzderži u omalenju broja ričih, neg u stavljenju svake riči na svoje misto, i upoznavanju njihove moći«. Ali ma kako bio dobar jezik i stil, završava pisac, »nema cine« ako nema znanja, zrelosti i duboke misli.

115. prevodi ulomak govora što ga je 1840. održao Cousin, ministar »javnog naučenja u Francuskoj, vrhu utemeljenja stolice slavjanskog jezika i književestva na kolegiju francuskom« (prema listu Journal des débats, od 20. IV 1840). I inače nalazimo 1845. informacije o važnijim slavenskim kulturnim događajima. Tako u članku »Kopernik nespada u Walhalu!« pokazuje se kako je Krzyžanovski negodovao što su Nijemci postavili među svoje besmrtnike Poljaka Kopernika. Tu vijest donose prema »Danici« X, br. 12. — I. A. Kaznačić prikazuje »Ljubitelj prosvešenija« (1844. god.), nabraja priloge i hvali pojedine članke. Ima i u 1845. god. jezičnih priloga, ali mnogo manje, pisanih umjerenije. Mjesto mnogih polemičkih članaka izlazi u ovom godištu, a i u kasnijim godištima, nekoliko članaka o. Konstantina Božića: »Uvedenje S. Štěvnice (Lituargia) Slovinske«.

Među prvim vrijednim jezičnim prilozima nalazi se na str. 42. kratak članak Orsata Pucića o purizmu. Dubrovački književnik s pravom pokazuje kako se ne treba suviše kloniti stranih riječi što ih imaju i drugi evropski narodi. Članak je pisan s mjerom i s razlozima.

Ali taj članak nije izazvao diskusiju odmah po objavljivanju. Smatralo se valjda da nije korisno ponovo ulaziti u bučne jezične rasprave. Tek mnogo kasnije, na str. 146. do 148. i opet na 156. do 157, uzima riječ Ivićević. Ne slaže se s Pucićem i smatra kako su njegovi, Ivićevićevi, puristički pogledi za konkretnu situaciju u »Zori dalmatinskoj« ispravniji od Pucićevih. Po Ivićevićevu mišljenju imamo »tri jezikoverstja«: 1. Jezik narodni općeni, i ovom je temelj težak nenaučan, 2. Jezik učiteljski i rukotvorski, i ovaj se splětje od sviuh jezikah uljudnih, po potrěbi znanja, 3. Jezik tèrgovački, ovaj je još širi (od svuda svašta) priličan drugomu, *dali brez izbora,* samo da se světina razumi, kakomu drago, po potrěbi tergovanja.« Jezik O. Pucića i njegovi prijedlozi mogu biti za učiteljski i trgovački jezik, ali nikada za narodni jezik »ovoga veka«. Ivičević dakle odbija Pucićeve postavke polazeći sa sasvim konkretnih pozicija.[57]

Na str. 233. donosi se prikaz jedne knjige Ilije Rukavine-Ljubačkoga iz pera I. A. Kaznačića. Kaznačić, koji nema jednako gledanje na jezik kao Rukavina, ipak hvali Rukavinino kulturno djelovanje, spominje njegove štampane knjige, osvrće se, dakako, i na njegov jezik te ističe kako mu nije jezik sasvim čist, nego natrunjen njemačkim »načinom govora«, ali su mu misli pune narodnoga duha. Slične misli iznosi o istoj knjizi na str. 316—317. F. M. Kovačević. Napominje Rukavinin poseban pravopis, što ga on ne odobrava, ali smatra da ni taj pravopis nije tako loš kako se pretjerano isticalo. Rukavina je svoj pravopis i gramatiku »ondě snovati počeo. gdě mi te stvari s vrěmenom osnovati mislimo, i da mu nije toliko o našoj slozi (!) stalo, koliko o spoznanju istine, budući da se u njoj sve sědiniti mora!« (str. 316—317). Sve je, dakle, pisano umjereno, bez vrijeđanja i omalovažavanja, s izričitom misli o tome kako mora postojati sloboda mišljenja.

[57] O svemu sam tome opširnije raspravljao u svome članku »Puristička zaoštrenost suradnika 'Zore dalmatinske'«.

U II godištu treba spomenuti još nekoliko važnijih članaka. F. M. Kovačević na str. 195—198. i 205—206. u članku »O književnom pretresanju ili rasudjeniu« iznosi opće misli o kritici i ocjenjivačkom radu, pa se ukratko osvrće i na jezičnu kritiku:

»U književstvo neka se uzmu najbolje i najprikladnije riječi iz ustih pučkih, a potom iz najboljih knjigah, za znamenovanje ove oli one stvari i te rěči neka stalno ostanu za imenovanje onih stvarih koje su već jedan put s njimi zabilježene bile; a kod kuće i u kotaru svomu, mogu se one iste stvari... i drugim rěčim znamenovat, što se i kod svih naroda manje oli više nalazi, i čega se mi sramit nemožemo, kako se i drugi ne srame«.

Nije potrebno, smatra Kovačević, da mi svi latinicom ili svi ćirilicom pišemo, ali je neophodno potrebno da svi jedan jezik govorimo »i da se u knjigam jednih i onih istih rěčih za znamenovanje jedne iste stvari služimo.« Vidi se da prati i druge listove jer spominje *Danicu, Gerlicu, Podunavku, Serbske* i *Narodne Novine,* listove što su se tada pojavljivali.

Jezik kojim je napisan taj članak sav je u previranju i nestabilnosti, sumnjama. U bilješkama nalazi se više varijanata riječi ili oblika, što sve piscu nije jasno, pa u dilemi, pod crtom, sam sebe i druge pita ne bi li se što moglo i drukčije, ispravnije reći.[58]

Pored misli N. Tommasea o »Zori« i njezinu jeziku,[59] štampan je na str. 222. prvi dio članka Šime Starčevića »Mnenje Šime Starčevića župnika u Karlobagu sverhu skorupa Zore Dalmatinske«. On smatra da stari crkveni jezik ne treba miješati s našim živim narodnim jezikom. Crkveni nam jezik mora biti svetinja, ali ipak ne smijemo govoriti ni pisati »polak jezika crkvenoga« jer imamo svoj vlastiti, današnji jezik koji se bitno razlikuje od crkvenoga. Riječi ne smijemo praviti na način kako je u crkvenom jeziku, a smijemo ih uzimati tek onda kada nemamo vlastitih riječi. Starčević prigovara »jugoslavenskim« književnicima koji od deset riječi svoga teksta uzimaju po pet iz narodnoga, po dvije iz crkvenoga jezika i po tri rusinske riječi, pa ne odobrava što takvi pisci upotrebljavaju, na primjer, riječi kao što su *ponjatie, supruga, nagraždenie, vazduh, kazna, toržestvo, voztočni, zovomi, vidimi, otečestvo, čelověčeski* i mjesto njih preporučuje ovakve zamjene: *zamišljaj, žena, nadarenje, větarce* (větrić), *pedepsa (pokaranje), svetačnost, iztočni, zvani, vidivi, otčinstvo (otadžbina), čověčanski.*

[58] Npr. mjesto *manjkati,* što je talijanizam, ili *faliti,* što je germanizam, predlaže da bi se možda uzela riječ *ginuti: A kome te stvari ginu (manjkaju), taj neka...* Pita se zatim ne bi li bilo bolje uzeti oblik: *o vešticah, vukodlakah, zmajah i vragah* ili: *vukodlacih, zmajih i vrazih; ljube* ili *ljubidu; ja ćem* ili *ja ću; ko* ili *tko; komu* ili *tkomu; pčele* ili *čele; pšenica* ili *šenica; kći* ili *kćer* ili *ćer; ptica* ili *tica.* O raznim oblicima što su se javljali u dalmatinskim gramatikama prve polovine 19. st. govori Vesna Cestarić u raspravi: *Ivan Danilo — političar i kulturni radnik, gramatičar i dijalektolog,* Radovi Instituta JAZU, sv. VIII, na str. 156—158.

[59] Treba u narodnom jeziku »odlučiti njegovu svèrhu; odredit ga ne za malo knjižnika dèržavskih, koji iz drugih knjigah biti će jurve naučili, oli mogu naučiti stvarih povečih, dali puku«. A trebalo bi preporučiti župnicima da takvim pučkim jezikom napisane knjige čitaju puku koji ne zna čitati ni pisati.

Kao što se vidi, Satrčević ima u načelu pravo, a i u pojedinostima, osim u nekoliko slučajeva što ih napominje i urednik »Zorin« u bilješci: tako uz riječ *supruga* urednik napominje da je to potrebna riječ za udatu ženu; uz *kaznu* napominje da ni *pedepsa* nije naša riječ kao ni kazna, *pokaranje* jest naša riječ, ali ne odgovara sasvim ni kazni ni pedepsi.

Zanimljiv je Petranovićev članak objavljen na str. 242—245. i 250—254. pod naslovom »Jezikoslovje ilirsko-dalmatinsko«, rad što je bio štampan već 1841. u »Danici«. Članak je pisan s dobrim poznavanjem predmeta i problema književnog jezika.

Kao osnovno u članku se ističe kako kulturni narodi u Evropi imaju književni jezik koji ujedinjuje ili — kako kaže Petranović — »koji poput verigah veže ponajedne članove i cjele općine«. Književni jezik imao bi se, po piščevu mišljenju, raširiti ne samo na Dalmaciju »dali na narode koji su s nami od istoga plemena«. Ako se piše u lokalnom narječju, onda takav spis čita mjesto hiljadu možda tek stotinjak čitalaca, a — što je još gore — ni u samoj Dalmaciji »ne možeš svima ugoditi istim narječjem«.

Citirajući Karamana, D. Obradovića i druge, Petranović na str. 242. ovako rezimira svoj stav:

»Ja mnim dakle, ovaj obćeni ilirski jezik neka u knjigah i u pismu kraljuje, a posebna narječja nek i u napredak živu slobodno u kućah, u pučkom govoru... Dalmatinski spisatelj dužan je znati ne samo narječje dalmatinsko, dali i ostala Slavjanah. Učeći mi Dalmatini ova narječja naći ćemo rječi od znanjah, zanatah i t. d. koje su kod ostalih Slavjanah davno jur primljene, i koje točno (esattamente) odgovaraju svom značenju«.

Pošto je ukratko prikazao karakteristike govora na našim otocima, uspoređujući njihov jezik sa starim crkvenim, oduševljava se za čisti štokavski govor: »Ali suvozemni Dalmatin oliti Vlah čistie i ljepše rječi izgovara, svaka je rječ u njegovih ustih snažna«. Petranović evocira poznati mu govor Dalmatinca kada pije u krčmi, kada psuje, kada se veseli, kada se šali, pa želeći da pokaže svu adekvatnost i izražajnost toga jezika veli da »vazda posluje mu jezik kako trublja pritiskajuća, iz koje izhode govori poetički, i najljepša izrečenja«.

Drugo godište »Zore dalmatinske« puno je literarnih priloga, osjeća se slavenski duh, u pravopisu se taktizira, a jezičnih priloga nema mnogo.

9. Godine 1846. uredništvo preuzima prof. N. Valentić, uvodeći ilirsku grafiju i dajući sasvim ilirski ton časopisu.[60] »Zora« i »Danica« su sestre, češće se spominju »Zora« i »seka Danica«, u časopisu nalazimo još više

[60] Valentić popraćuje svoj dolazak na uredničko mjesto ovim riječima: »S toga uzroka, videći da za veću korist nie moguće da mi više stoimo odcěpljeni od ostalog učenja i srodnog světa, i da savezanje i sloga u književnosti jeste svakome i svima temelj osobite blagosti u buduće: ne pazeći na potvorenja i blebetanja jadnih neprijateljah svakoga poravlenja; ... mi od ovoga časa u naprědak ovdě se primamo *organičkoga opčenoga pravopisa*, koi na pèrvo u Češkoj izvoden, poslie u Zagrebačke Novine i Danicu uveden, sada dobroprimljen svude se razprostire ... I pèrvo su *Danica* i *Zora* sestrice bile, kćeri jedne iste matere, pa će ju i sada svude se poznavati ...« (Uvedenje).

vijesti iz slavenskih zemalja, vijesti su aktualizirane i svježe, pa se tako u »Zori« prenosi već 4. IV 1864. prikaz Ljudevita Vukotinovića o prvoj narodnoj operi u Zagrebu (»Ljubav i zloba« V. Lisinskoga).

Pored prijašnjih imena suradnika koji su raspravljali o jeziku Ivićevića, Vrdoljaka, javlja se i novi suradnik A. T. Brlić, sin gramatičara Ignjata Alojzija, prenosi se tekst Vuka Karadžića.

Suradnik je i dalje S. Ivićević, on se i dalje javlja, ali je interesantniji na str. 18. prilog Vrdoljakov »Pozdrav Dalmatinskoj Bratji«. Iz toga članka odiše želja za slavenskom slogom, svrha je današnje književnosti »ući u slogu, kako je uhvat, svega slavjanstva duhom i pěsmom ... i dovesti svaka inomnenja povoljna pod stavne i jedine osnove slovoredja, što ino svaki, izvan slavjanskog (općenito govoreći) dobiveni jezik uzdèržim i k tomu se prělaže kano najstavniemu cilju svoji pouzdanjah«.

Zbog toga, smatra Vrdoljak, svi su oko »Zore« prionuli da se združe s većim dijelom Slavenstva. Ali, uvjerava pisac nepovjerljive, staro dalmatinsko narječje neće nestati uvođenjem novoga pravopisa. Treba nastojati, dalje, da se podigne književnost »s sverhom da se učeni ljudi u njoj budu razlikovat od prosti seljakah koji nepaze na slovoredje koliko na prostost svoga govorenja«. Ali kada pisac počinje govoriti o novim riječima što bi ih trebalo napraviti, uredništvo je prisiljeno da stavi napomenu u kojoj se ograđuje od takvih misli i smatra da nije svakom dopušteno da stvara nove riječi. Osim šireg slavenskog duha što karakterizira Vrdoljakov članak i ponešto elemenata o posebnom književnom jeziku kao i o pravima učenih ljudi da interveniraju u književni jezik, nije bilo u članku ništa naročito novo za tamošnje čitaoce. Vrdoljak je puno pisao, ali nedovoljno koncizno i s nedovoljno jasno izgrađenim pogledima na književni jezik.

Zapaženiji je bio članak mladoga A. T. Brlića što ga je bio poslao iz Beča: »Protresanje. Svak na svoju! evo primer. Reč bratimske ljubavi«. Nije se radilo samo o tome što je podvrgao kritici više loših riječi i oblika što su se pojavili u »Zori«, članak je interesantniji po tome što se puno poziva na Vuka i što na pojedine jezične probleme, npr. na tvorbu riječi, gleda s novoga gledišta, što do tada nije bio slučaj u »Zori«.

A. T. Brlić smatra da bi trebalo analizirati sve što se do tada pojavilo u dalmatinskom časopisu kako se ne bi drugi pisci krivo učili, kao što i Srbi mnogo miješaju staroslavenski i ruski jezik u svojim knjigama. Citira tada novoizašlu knjigu »Vuka S. Karadžića i Save Tekelije Pisma Visoko-

[61] Zato se opravdava: »Možebit da će se kome čudno vidšt, što ja na Vuka toliko dèržim u tizim stvarima, kad i on piše prez'dent, žurnal, gdě bi město tih rěčih sasvim razumljive i kako trěba učinjene. Predsědatelj ili predsědnik; i časopis il dnevn'k mogao bio uzeti. I meni je do duše čudo od Vuka, što on to ni učinio; ali ništa za to: ipak je on pun'm pravom najdostojnii svědok ondě, gdě se o pravilnosti govorenja rěč povede ... Može bit da će mi tkogod kazat: »Pa Vuk ima rěč terminologija, frazeologija, etimologija, filolog, profesor, i možda još više tog. — Bil' mi dakle i ote rěči zadèržali? Te rěči bi bile kao jastrebi med golubovima, medju našim rěčma!« Pošto je uzeo pomirljivo stanovište prema umjerenoj upotrebi stranih riječi, Brlić izvješćuje i upoznaje svoje čitaoce kako je Vuk odgovarao »Družtvo serbske slovesnosti« od pokušaja da složi »nazivoslovni rečnik« i savjetovao im neka najprije uče narodni jezik (str. 66).

prosveštenome (!?) Gospodinu Platonu Atanackoviću . . .«, štampanu u Beču 1845, na koju se više puta poziva. Brlić će pripomoći čišćenju jezika odabravši neke članke u »Zori«, povodeći se u osnovnim jezičnim pogledima za svojim ocem Ignjatom Alojzijem i Karadžićem. A. T. Brlić analizira i podvrgava kritici više riječi iz Vrdoljakova članka i nekih drugih »Zorinih« priloga, napominjući kako je Vrdoljakov rad »iz umětnog pera izašao«. Među ostalim Torkvat Brlić predlaže mjesto Vrdoljakove riječi *gradobrana* i *pravdobranitelj — obrana* i *parac*. Ne sviđa mu se ni termin: *penezoslovje*. Mjesto složenice *jezikonaučitelj* smatra da je bolje upotrijebiti stranu, opće usvojenu riječ *gramatik*, što je ima i Vuk, a upotrebljavaju je i neki drugi Slaveni. Ako se ne uzme strana riječ, onda neka se uzme druga, npr. *besědar* (kao *bukvar, pametar)* ili *besědnik* (kao *štivenik, kućnik, rěčnik),* ili *besědanka, besědnica).* Torkvat dakle izražava misao kako ne treba bez potrebe kovati riječi ne obazirući se na svojstvo jezika, na tvorbu riječi, nego treba ili uzeti opću, makar stranu usvojenu riječ kao termin, ili je načiniti prema »duhu jezika«. Vidi se kako je oduševljen Vukom i njegovim najnovijim djelom koje će biti od koristi za svakoga koji se želi upoznati sa čestim i ponovljenim pogreškama, pa upućuje čitaoce na Vukovo mišljenje o »izmišljanju novih rěčih«. Posebno je to bilo potrebno istaći u sredini koja je bila nastrojena izrazito puristički.[61]

Vjerojatno je na poticaj Andrije Torkvata u istom godištu na str. 251. objavljen Vukov članak o terminologiji pod naslovom »Sverhu nove terminologije u našem jeziku«.[61a] Uredništvo taj članak popraćuje napomenom kako će članak biti zanimljiv i za čitaoce »Zore«, jer »što je Serpsko, i pravo iliričko je«.

Od jezičnih priloga treba spomenuti Ivićevićev članak na str. 178. i 194. u kojem se pomalo tuži što su mu dirali u njegove oblike, što on, dakako, ne odobrava. Tako je u njegovu članku napisano *po crkvah, u gradovih primorskih, svojih knjigah,* a Ivićević to ispravlja u *po crkvam, u gradovim primorskim, u svojim knjigam.* Uredništvo se u bilješci ispričava što je netko ispravljao Ivićevićev članak, ali da ono to zapravo nije znalo, čak taj inkriminirani članak nije ni vidjelo pobliže.

Potaknuta vrlo šarolikim oblicima što su se javljali u »Zori«, pa i nezgodnom, nepozvanom intervencijom u članak istaknutoga suradnika Ivićevića, »Zora« na str. 269. započinje sa štampanjem praktičnih pouka o sklanjaju. Napisao ih je Krunoslav Slavončević, a štampani su u tri nastakva (str. 269-271, 300-302, 306-307). Pisac sistematski govori o deklinaciji u »jednobrojniku« i »višebrojniku«, sklanjajući određene riječi po padežima koje naziva: *imeniteljnji padež, roditeljni padež, dateljni, tužiteljni zvateljni, mistiteljni ili skazateljni, družtveni ili tvoriteljni.*[61b] Pisac je nakanio napisati praktičnu gramatiku, pa moli sve učene ljude da mu u tome pomognu. Ali Slavončević je i praktičan čovjek, on je nakanio napisati i drugu stvar: »Lagano prosti način za seljaka patke odhranjivati«. I doista, nakon grama-

[61a] To je odlomak iz Vukovih »Pisama o jeziku i pravopisu«, 1845.

[61b] Pisac dakle upotrebljava uglavnom ruske nazive padeža, koji su opet nastali kalkiranjem prema latinskima.

tičkoga dijela, na str. 307, odmah slijedi članak: »Odgojenje domaćih živinah« (pa raspravlja o guskama, patkama, kokošima, golubovima, o nasađivanju i sl.). Uredništvo je dakle smatralo za potrebno da se štampa dio gramatike o deklinaciji kako bi u tom pogledu došlo do veće ujednačenosti i pravilnosti.

U članku A. T. Brlića apostrofiran je i Vrdoljak, a članak je bio suviše odrešit i zapažen a da ne bi »napadnuti« pisac uzeo riječ u svoju obranu. Doista se na str. 284—287. pojavio Vrdoljakov odgovor »Protresanju razbistrenje«. Odpis u Beč na »Rič bratinske ljubavi«, a nastavio se u još dva nastavka, na str. 292-296, i 298-299.

U uvodu članak je vrlo pomirljivo intoniran: pisac poštuje i Andriju Torkvata i njegova vrijednoga oca, želi piscu uspjeha u njegovu radu na narodnoj knjizi i sl., ali on brani i svoje postavke. Tako posebno odbija misao da bi riječ *obrana* ili *obrana grada* bila bolja od *gradobrana*. Zalaže se za riječ *slovnica* mjesto *gramatike*, ali da bi se mogli uzeti i sinonimi: *slovstvo, slovinstvo, pismenstvo*, a *slovničar, slovstvenik, slovinstvenik, pismenstvěnik*, za gramatika (gramatičara). Više mu se sviđa *pravdobranitelj* nego *parac*, jer mu je riječ parac nedovoljno motivirana, a jasnija mu je složenica. Ima posebno mišljenje o nazivu *pinezoslovje* i *novcoslovje*, čak i *jasproslovje*, dajući svakom nazivu posebnu nijansu značenja, pa bi prvo značilo *»archeologia numismatica«*, drugo: *»svaka jaspra novog kova«*, a treće: *»ogni moneta statistica (nel corso).«*

On je dao svoje mišljenje i o drugim spornim pitanjima *(dionik — baštinik)*, ali i o književnom jeziku u načelu.

Vrdoljak će uskoro vrlo rado pozdraviti A. Kuzmanića za novoga urednika »Zore«, njemu se, čini se, ne sviđa što urednik toliko propagira Zagrepčane, pa zato napominje u članku kako se baš ne mogu pohvaliti zagrebačke novine jer će se u njima moći naći mnogo »nepoćudnih ričih uhu, i zakonu ilirskog izgovora nespadajućih«, kao što se na to tužio i Ignjat Alojzije. Gotovo se u svakom retku zagrebačkih pisaca osjeća »nimština« ili kakva druga strana riječ, pa se nepotrebno naš jezik time opterećuje. Naš jezik, veli, nema potrebe ni za njemačkim riječima, a ni za tuđima, ne treba da strane riječi preuzimaju »sladost i starinstvo« naših domaćih riječi, zato nije potrebno da se u jezik uvlači strana terminologija »nit je triba njemu od inostranih nazivkah (nomenclatore)«, jer mi »ne želimo... ožukliti s tudjom loznicom našu pitku hervaštinu (298—299).«

10. Kao da se u spomenutim Vrdoljakovim riječima osjeća Kuzmanićeva prisutnost! Tako je pisao Kuzmanić, tako je svoje članke Kuzmanić intonirao.

Doista, već dva broja nakon toga, od broja 40, godine 1846. iznenada ponovo dolazi na uredničko mjesto Ante Kuzmanić.[62] U uvodnoj riječi

[62] U uvodnoj riječi Kuzmanić veli: »A ja sam oni isti stari; sve jedno te jedno mozgam i virujem, makar trista još zanoveticah namotalo se: velim, da mi imamo kako možemo, i kao što naše pleme osica, i vrime donosi, skrozi na hervatski misliti, ne taljanski, niti nimački, da nam glotav jezik neizlazi. Mi moramo oči naše u krasnu, bezgrišnu, a nesrićom zapuštenu prostotu upirati, koja je od svake neorne gizde vidjenija i izglednija. Tu zec stoji; narod nam je jezik dohranio; slušajmo i dobro pamtimo

posebno apostrofira svoje vrijedne suradnike koji će mu pomoći: Šantića, Vrdoljaka, I. A. Brlića, S. Ivićevića, Š. Starčevića, pa se, uz njihovu suradnju, ne boji da će »ova naša »Zora« pomerčati«. Od I. A. Brlića dobio je na dar Reljkovićev »Kućnik«, pa odmah 5. listopada 1846. objavljuje onaj dio djela slavonskoga pisca koji govori o poljskom radu u listopadu.

Prva četiri broja otkako je preuzeo uredništvo ispunjava sam Kuzmanić. Prvi mu se nakon toga pridružuje Š. Starčević, koji je bio nezadovoljan što su prethodni urednici izostavljali njegove članke i štampali mu ih drugim pravopisom nego je želio. Kuzmanić je još umjeren, dozvoljava Starčeviću da piše starim dalmatinskim pravopisom iz god. 1820., a Kuzmanić i drugi pišu ilirskim, zagrebačkim.

Od broja 45. započinje Starčević sa svojim člancima pod naslovom »Pisma ličke pastirice«. U br. 46, na str. 364, osvrće se na gramatike i utvrđuje da ih zapravo nemamo dobrih: gramatikama Šime Starčevića i Vuka Karadžića »jesu slabi temelji, koje treba stoperv otesati, i ugladiti«; gramatika F. M. Appendinija »ima više«, ali je pisao samo Talijanima i »nije dovoljno sve ispisao«; od Appendinija bolje piše I. A. Brlić, ali on piše samo za Niejmce »i mora još nikoja popravit«. Babukićevoj gramatici, posljednjoj koja se pojavila, slaba je »osnova, pretanka podka«. Sam za sebe veli, stavljajući tu misao u usta ličkoj pastirici, da je sastavio sasvim novu »Iliričku ričoslovnicu« pod imenom »Ilir o Ilirskom govoru, i o pravom pisanju«, kojom bi se mogao služiti svaki Ilir, pa ističe da tako opširno još nitko nije pisao.

Vrdoljak na str. 370. zanosno pozdravlja novoga urednika Kuzmanića u članku »Pozdrav Gospodinu Kuzmaniću. Moje radovanje na njegovo povraćanje«. Do kraja godine list ispunjavaju uglavnom Kuzmanić i Starčević, koji u 50, 51. i 52 broju nastavlja s objavljivanjem svojih »Pisama ličke pastirice«.

Drugi dio godišta nije, dakle, s obzirom na pravopis nov, štampa se uglavnom zagrebačkim, ali je duh časopisa sasvim drukčiji, a jezični prilozi odlikuju se izrazitom opozicijom prema »Zagrepčanima«. Ali godina 1847. znači pravi prekid u nastojanju oko jezične sloge. Svi se članci od 1. broja 1847. tiskaju dalmatinskim pravopisom, a list još uvijek izlazi na 16 stranica.

S. Ivićević u novogodišnjem članku »Zora plače« nastoji odbiti mišljenja onih koji prenose glasove o nepotrebnosti »Zore«, ali, čini se, u tome nije imao puno uspjeha. Suradnika je vrlo malo, jezični se problemi zaoštruju, list ispunjavaju Kuzmanić i Starčević, uz rijetke druge suradnike. Već se u 1. broju 1847. u članku »Književnost« govori vrlo oštro o pravopisu, valjda zato da bi opravdao prijelaz na stari dalmatinski iz 1820. Te članke napisao je Starčević, pa još nastavlja s »Pismima ličke pastirice«, tako da se niže jedan njegov članak za drugim. Svi prilozi ili gotovo svi

kakono mudri naši starci i starice govore, a na tudju knjigu hodosmo, izučismo je, a materinski jezik pozaboravismo. I najbolje i najdublje misli, ako nisu sa pravim suvezom i narodnim duhom začinjene, malo vride; i to priznaju mnogi naši ditići, koji nisu tek u narodne lipote zavirili, nego dosta u nji zagazili, i znadu kakav nam se lik hoće . . .« (br. 40, 1846).

prilozi koji raspravljaju o jezičnim i pravopisnim pitanjima intonirani su neprijateljski prema »Zagrepčanima«. Radije neka »Zagrepčani« uče od Dalmatinaca jezik nego da oni daju jezične lekcije, oštro veli na str. 119. Starčević i domeće: »Ne dao Bog, da bi Dalmatinci morali novi jezik zagrebački učiti.«

I I. A. Brlić negoduje na str. 125. što su »Zagrebci« narodni jezik pokvarili, npr. u »Zagrebačkom koledaru« 1847, a na str. 127. i 129. pokazuje kako su mu neodgovorno i loše u njegovoj »Gramatici« »ispravljali« naročito pluralne padeže: dativ, lokativ, instrumental. Čini mu se da su »Zagrebci« za uzor sebi postavili stare Dubrovčane ne obaziruć se dovoljno na pučki izgovor, »ni na istu našu najnarodniju braću Serblje, s kojima se kad tad u književenstvu složiti i spojiti moramo«. Ako već neće uzeti u ruke njegovu, Brlićevu, gramatiku, neka pogledaju Vukovu, gdje je sve uzeto iz naroda. Ističe kako se ne može ništa bolje načiniti nego što je »puku prirodjeno«, ne priznaje postupke koji bi u jeziku htjeli razlučiti »izobraženi jezik od jezika prostog«, aludirajući time na ilirce kojima predbacuje i suvišan autoritet: »Šta ćemo jim de? moramo li slušati kad u Zagrebu reknu: sic volumus, sic jubemus«. Kritizira Frölichovu Gramatiku, naročito 3, 6. i 7. »padež višebroja«, citiarjući Kopitarove riječi o tome kako se u narodnu svetinju ne smije dirati.

Š. Starčević piše na str. 147.: »Najpoglavitia razlika med Ilirskim vrimenovičim stoi u tomu, da su jedne trajateljne, a druge sveršiteljne«, govoreći o svršenim i nesvršenim glagolima u članku »Poglavita razlika med vrimenoričim.« Ali takvi su prilozi rjeđi, a nižu se njegovi članci o nacionalnim pitanjima (»O imenu Ilir«, »Srb, Hrvat« i sl.).

Već od 14. broja »Zora« je morala smanjiti svoju »veličinu i cinu«, navodno »zbog gladne godine«, a zapravo zbog vrlo malog odaziva pretplatnika.

List postaje još jednoličniji, neinteresantniji. Surađuju uglavnom oni koje je Kuzmanić spomenuo u uvodnoj riječi. Tada je bio pozvao i poznatoga pisca i gramatičara Iliju Rukavinu Ljubačkoga da mu se pridruži i da se pomire, jer su se ozbiljno bili razišli u svojim diskusijama o jeziku, kako sam već prikazao. Njegovo ime spominje se u 41 broju; donosi se, naime, Rukavinin prijevod »Naputjenje za dělotvorno življenje».

Ali opširnije se pojavljuje Rukavinino ime 1847, na str. 249, u članku »Novi način pretresanja knjigah«. Rukavina je, naime, još 1844. kritizirao srpski prijevod D. Popovića, pa se na taj prikaz osvrnuo i X u »Zori«. Ali Rukavina je doznao da se netko na njegov prikaz i u vezi s njegovim štampanim knjigama oborio u »Podunavci« u br. 14. od 1844. god. u članku »Dopis iz Zagreba«. S vrlo oštrim polemičkim tonom donosi Rukavina najprije isprekidani tekst prikaza iz »Podunavke« i odmah interpolira u zagradama svoje odgovore kritičaru koji je njega »pocerniti i pogerditi htio«. Iako je prošlo već puno vremena od objavljene kritike u »Podunavci«, od travnja 1844. do prosinca 1847, kada je objavljen Rukavinin odgovor, ipak je Rukavina vrlo oštar. Na prigovor kritičarov iz »Podunavke« da Rukavina nije mislio je li njegova reforma »vremenu shodna, neophodno nužna« Rukavina

u zagradama odmah dodaje riječi kojima su meta zagrebački filolozi: »Buduć da po mom osvidočenju Zagrebačka gramatika nije ni u jeziku ni vrimenu našem — svima shodna, zato mislim da je neophodno nužno bilo da se put pokaže po kome se započeta reformacia doveršit može, za da se naš prekrasni jezik još dulje nekvari«.

Recenzija štampana u »Podunavci« zaslužuje, smatra Rukavina, »prezrenje« i odurnost, čemu dopisnik iz Zagreba neće izbjeći »premda se je pod tudjim imenom u inostrane listove sakriti, i svojom mudrosti ponositi hotio«.

Ali, uz kritiku iz Zagreba, stavio je svoje napomene i urednik »Podunavke«. Rukavina je 1844. kritizirajući Popovićev prijevod napomenuo kako bi Srbi mogli prihvatiti latinicu. Kao da je dirnuo u osinjak. Urednik »Podunavke« se snebiva kako je mogao Rukavina na to samo i pomisliti.[63]

Vrdoljak svom kritičaru odgovara citatom velikog autoriteta Grimma, koji smatra da bi latinica bila najbolja za sve jezike. A »Podunavci« prigovara što pisci ne pišu onako kako narod govori i što se ne drže Vukove azbuke.

Kritičar iz »Podunavke« očešao se i o Rukavinin lik »*oni bidu*«, o čemu je već bilo oštre polemike i na stranicama »Zore«. Rukavina na str. 251. ponovno tumači da je to optativ, da to nije pogreška, a »*oni budu*« da je indikativ. A da se stvar zaoštri, oštro napominje kako njegova sprezanja nisu »po serbskih gramatikah, nego po duhu i sgodi našega jezika, dakle sa svim drugčie osnovane«.

Nešto prije spomenute polemike ukratko se i dosta oštro Augustinović osvrnuo na kritiku svoje knjige »Misli o ilirskom pravopisu« što je bila izašla u 5. knjizi »Kola« odbijajući recenzentove misli kao neprihvatljive.

Bez literarnih priloga, bez širega broja suradnika i bez jezičnih boljih članaka završeno je tanko 1847. godište. Što će donijeti 1848. godina u takvim nesređenim prilikama, s malo suradnika i s malo čitalaca?

Godište 1848. uglavnom je u znaku veselja zbog dobivanja ustavnosti: sunce nam se rodilo, Ferdinand je nove zakone postavio, dobili smo Ustav, živjela naša narodnost hrvatska — takve krilatice možemo čitati. Javljaju se suradnici, kao I. A. Brlić, Fran Kurelac i drugi, koji u viziji već gledaju jedinstvo, povezanost simbolične hrvatske, slavonske i dalmatinske lađice, Kuzmanić prestaje s jezičnim raspravama, sve je u zamahu narodnom i političkom. Osobito se ističe izrazit Kuzmanićev stav protiv Talijana, protiv talijanskoga jezika koji želi da dominira usred hrvatskoga puka,[64] a od

[63] »Gdi je bio, i šta je mislio G. R. kad je ovo napisao, mi nikako dokučiti nemožemo; zato ga samo sažaljevamo kao kratkoumna i pedantna čoveka, koi ni malo dalje od nosa negleda, i nerazbira šta i kad i kome govori... Umesto da svojima rodjacima preporučuje da dragocenu starinu, koju su sami odbacili, i koju su Serbi za sebe i za nji verno sačuvali, novo prigerle, on je rad Serbe od nje da odvrati!!!??? Smiluj mu se, Bože, jer nezna što tvori!« (str. 249)

[64] Tako u br. 19, god. 1848, na str. 73. u članku »Hrvatska i taljanska strana u Dalmaciji« Kuzmanić veli: »Ova taljanska ruka sad nam je što igda na napast: ovudašnji taljanski ljudi, koji za hervatstvo nemare, pače rade pod noge ga zgaziti, ove godine zatekoše nas na spavanju, te uhvatiše mah; — eno po selim razdava se knjiga na jeziku

toga, pored nepravednosti, može biti i štete za sam jezik, pa zato i iz jezičnih razloga treba otkloniti poučavanje djece u Dalmaciji na talijanskom jeziku: preko toga negativno će utjecati talijanski na hrvatski jezik kao što je njemački pokvario hrvatski jezik »po granici«, a time bi se narod pomalo izrodio.

Kad bi se Dalmatinci i priljubili Talijanima, nikada od njih ne bi bilo pravoga Talijana, niti bi Dalmatince kao takve Talijani priznavali, nego bi postali »kopilaši«, a djeca naša »cigančići« koji se nikada ne bi srodili s Talijanima: »Vrebac neleti za sokolom, niti zec za psom; tako i narod hervatski nevalja da ide za Talijanima, nego valja da čuva svoju kuću, svoj zavičaj, svoj jezik, i da ruku pruža braći svojoj i rodjacima, i da se s njima složi kako Bog duži i zapovida!« (str. 74). »Zora« dakle 1848. više ne raspravlja konkretno o pojedinim jezičnim pitanjima.

Od 1. broja 1849. uvodi Kuzmanić konačno ilirsku grafiju, pa o tome veli: »Svergosmo ovi pravopis 1846. godine jer nemogosmo se na njemu pomoći, a sad opet ga namećemo, držeći da današnja sloga slavjanska nije prazna rič. A vi učeni Dalmatinci i Bošnjaci nemojte zamiriti; nije prilika da se mi dan današnji s osobitim verstopisom odlikujemo od većine Slavjanah«. Konačno je dakle i Kuzmanić uvidio da je sloga iznad pokrajinskih posebnosti, i njega su događaji 1848. prodrmali.

Ni 1849. god. u »Zori« nema jezičnih priloga, javljaju se članci Stazićevi, Brlićevi, Sundečićevi, dakako Kuzmanićevi, raspravlja se o osnivanju »Slavjanske lipe« u Zadru, govori se u člancima o »Slobodi, jednakosti, bratstvu«, ali suradnika je malo, časopis ima sve manje pretplatnika, od br. 17. »Zoru« uređuju »Bratja Battara urednici odgovorni, izdavatelji i vlastnici«, a s br. 26. od 25. lipnja 1849. završava svoje izlaženje. Urednici Battare napominju i razloge za prestanak izlaženja dalmatinskog časopisa. Pored »parbe oko pravopisa«, češće promjene urednika i pooštrenih štampanih propisa tuže se i na Kuzmanića »koji je uperio svoje pero u ini, i jači dobitak«.

Time je prestao s izlaženjem list koji je na svojim stranicama donosio mnogo članaka o jezičnim i pravopisnim pitanjima, a njegovo bi značenje bilo i veće da list nisu kršile prečeste oštre pravopisne trzavice, tvrdoglavost i da je bio jedinstveniji u osnovnim jezičnim pogledima, da nije bilo promjena urednika s novim jezičnim i pravopisnim koncepcijama, što je sve unosilo nemir i diskontinuitet, a čitaoce odbijalo.

taljanskom s privodom tobož hervatskim, da se naša luda dica uče taljanskom jeziku ... Tako mi živoga Boga, da nije rupila sloboda pisanije i da nije šunuo ovi darak božji, ovi Ustav, za desetak petnaest godinah sva bi se naša ruka na taljansku izvernula. Kakogod su Nimci radili pošvabiti našu granicu, i ostale naše gornjake, tako ... ortaci taljanski uzeli su ovo pleme hervatsko taljansštinom izberljati ... ele (nitko od Slavena) neće nato pristati, da se naš prosti narod tudjem jeziku uči. Šta vraže! prosti Francuz po francuski, prosti Nimac po nimački, prosti Taljan po taljanski uči se, a prosti Hervat ne po hervatski, nego po taljanski, kao da nije moguće samo po hervatski uverćivati mu u glavu početke duhoznanoga i svitovnjega nauka! Ja znam kuda to cilja. Sve je to maslo taljanskih ljubimacah, koji neće da se na hervatski uče, nego ištu da se naši prosti ljudi taljanski uče. Je li pravedno da jedna šaka ljudih starinom iz Kalabrije, iz Pulje, iz Lombardije, iz Mletačke, i jedna gomilica potaljančenikah našu narodnost pod noge gazi?«

IV

11. Već 4. VI 1849. god. prelazi Kuzmanić za urednika »Glasnika dalmatinskog«. Konačno je prihvatio ilirsku grafiju, ali zadržao ikavicu, pa isto gledište prenosi i u »Glasnik dalmatinski«. On upućuje svoje čitaoce kako će naučiti novi pravopis i opravdava njegovu upotrebu,[65] ali i dalje ostaje pri svojim pogledima na jezik, ostaje pri ikavskom govoru. »Ovaj List izlaziti će skroz po hervatski onako kao što većina stanovnika Dalmatinskih govori, ište i hoće«, čitamo u 1. broju.

U istom broju još se ističe: »Iz želje da bi se koliko je moguće zadovoljilo obstanju vrimena, i koristi ove države; a opet s druge strane, da bi se sve to više razvio naš prikrasni jezik hervatski, nakanili smo se izniti naš časopis... skroz po hervatski...« Talijanski, naime, dio od početka lipnja 1849. izlazio je četiri puta na tjedan, a hrvatski dva puta, ponedjeljkom i četvrtkom »skroz po hervatski«.

U 8. broju, u članku »Pozdrav Glasniku od strane sunarodnih Slavjanah« izbija radost što se pokrenuo list, uvjerenje da u njemu neće biti mjesta za one koji nisu skloni narodnom jeziku, pa bili oni i najučeniji, jer takvi nenarodni ljudi stavljaju nepremostiv zid između naroda i sebe, odvajaju se od naroda koji želi svoje »sladko naričje«. List treba da s pukom razgovara, da sakuplja narodno jezično blago. Ali se upućuju i upozorenja onima koji »natežu na običaje rišćanskog skorupa«, uvjereni su da ti »torbaši« neće uspjeti jer će suradnici »Glasnika« govoriti po svom »milotvornom izgovoru«. Kuzmanić dakle postavlja i dalje svoju tvrdu odluku da ne napusti ikavicu.

Javlja se i polemički ton kada doznaje da »jedan rišćanin ili serbin S. P.[65a] iz Šibenika kojega mi dobro poznajemo, bezobrazno je navalio, da naš »Glasnik Dalmatinski« izopačenju jezika i izgovora smira na rastrojenje i nazadak« (br. 17). Urednik odbija spomenute prigovore i poziva se na puk koji nikada neće »posići« jezik Katančića, Reljkovića, Kačića i drugih »pravih« pisaca, tj. ikavaca, i prihvatiti jekavski izgovor. Bivši suradnik »Zorin« Vrdoljak Imoćanin u br. 22. odobrava taj postupak i urednikovu odlučnost.

Slijede članci u kojima se raspravljaju pravopisna i gramatička pitanja. Najprije se u br. 37. iste 1849. godine u »Ričoslovju« govori o osam vrsta riječi: *ime, zaime, vrimcnoriči, dionoriči, priričak, pridstavak, medjumetak, spojnik,* pa onda i o pravopisnim znacima: *zarizak, piknjozarizak, dvopiknja, piknja aliti boske, pitalo, čud.lo, počivalo, poklopac* i *zaklopac* ( ), *unosila* » «, *rastavci* =, *odsik* (§), *biliška* (* ali +).[66]

[65] »Koji slabo umidu štiti, ili koji nisu se još upoznali s ov'm novim pravopisom, da nežale truda naučiti ga, jer veća strana naše braće Slavjanah u Cesarovini Austrijanskoj njim pišu, i sad je u običaju u samom Cesarskom dvoru, kao što nam dokazuju Cesarske isprave ili vam naredbe, koje nam iz Beča dolaze.«

[65a] Špiro Popović.

[66] T. Maretić u svojoj radnji »*Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka, Rad JAZU,* knj. 243, nema svih termina što se nalaze u članku u dalmatinskom časopisu.

U daljim brojevima Starčević (spominjući svoju »Ričoslovicu« iz početka 19. stoljeća) raspravlja o gramatičkim pitanjima; domeće gdjegdje napomenu o svojoj i Vukovoj terminologiji, npr. ističe kako je on, Starčević, konjugaciju nazivao: *prigibanje, prigibati,* što je bolje nego Vukovo *sprezati* (prema latinskom *conjugare).* Opširno raspravlja o deklinaciji imenica, zadržava se na 2. padežu množine (koji redovno završava na — *ah*), o pridjevima, komparaciji pridjeva, o brojevima, posebno se osvrće na brojne imenice i ističe kako ne valja slijediti one koji pišu *petoro, šestoro,* nego da valja pisati sufiksom — *ero.* Obuhvaća u člancima i druge vrste riječi, pa govori o zamjenicama, prijedlozima, glagolima.[67]

I 1850. god. nastavljaju se gramatička raspravljanja, pa se obrađuju prilozi, a pisac pored priloga vremena i mjesta citira još i druge priloge, to su »*priričci reda, priričci kolikosti, priričci prispodobljenja, priričci od pokaživanja, priričci od potverđivanja, priričci od nikanja, priričci od sumnje, priričci od sakupljanja, priričci od rastavljanja*«. Nastavljaju se raspravljanja o vezniku *(o spojniku),* o uzivku *(medjumetak),* o »*ričima izvanrednim*«, tj. o riječima kojima se vabe ili tjeraju životinje (obrađeno prema gramatici I. A. Brlića).

I dalje se nastavljaju jezikoslovni članci o pojedinim leksikološkim i terminološkim pitanjima (o nazivima *slovstvo, slovje, govor,* zatim o riječi *zavod* i sl.).

Premda je Kuzmanić preuzeo ilirsku grafiju, Starčević ipak u br. 25. 1850. god. počinje raspravljati o tom pitanju u članku »Pet slovah rogatih«; govori naime o slovima *č, ć, đ, š, ž.* Ilirska je grafija u Dalmaciji normalno prihvaćena, što se vidi i iz riječi jednoga »napolak jurve novog Ilirca«, kako se Starčević ironično izrazio, koji se umjereno i staloženo odnosio prema ilirskoj grafiji,[68] no Starčević nije zadovoljan takvim stavom, on se još uvijek pita mogu li u »sladkom jeziku« ikavskom imati mjesta dijakritički znakovi. pa ih odlučno odbacuje.

Nakon bečkog dogovora Starčević piše niz članaka o tome. Tako u br. 44. god. 1850. započinje članak isticanjem kako su »Narodne novine« u br. 76. u mjesecu ožujku referirale o sastanku I. Kukuljevića, D. Demetra, I. Mažuranića, V. Karadžića, V. Pacela, F. Miklošiča i Đ. Daničića. Odobrava što su članovi komisije napustili miješanje narječja i odabrali jedno narječje kao osnovu književnog jezika, ali se ne slaže da to bude jekavski govor, nego ikavski.

[67] Govoreći u br. 59. o perfektivnim i imperfektivnim glagolima zanimljiva je napomena Starčevićeva kojom ponosno odbija mišljenje da se sa »sveršiteljnim vrimenoričima« ne bi moglo odgovoriti na pitanje: što činiš? nego samo na pitanje: što si činio? Što ćeš činiti? Starčević to ovako pokazuje: »Prijatelj prijatelja naški može upitati: n. p. Prijatelju! Što činiš u večer po zimi, kada družtvo ostaviš u kafani? i on mu može uprav odgovoriti: Kad ostavim družtvo, ali kad izajdem iz pisarnice, ja *dojdem* doma, *upitam* ženu za večeru, *uzmem* knjigu... Ovdi je upravo pitanje, ne što si učinio? ni što ćeš činiti? nego baš: Što činiš? odgovara se kroza sveršiteljne vrimenoriči *ostavim, izajdem, dojdem*...« (pojedine riječi potcrtao Z. V.). Pisac je dakle neobično zadovoljan što je otkrio upotrebu perfektivnih glagola u historijskom prezentu.

[68] »Što je stalo Dalmacii za pet slovah, bila ona šušasta, ali rogata? Jesu li pismena zlamenja, mogu li se s' njima riči približiti?«

U br. 51. osvrće se na zahtjev da se *h* piše gdje mu je po etimologiji mjesto, ali Starčević i to pravilo dovodi do apsurda napominjući da se o tome ne može govoriti kada se tvrdi da toga glasa nema u »južnih Slavjanah«. Da bi to pokazao, poziva se na Vukov Rječnik iz 1818. u kojemu Vuk, na str. 34. tvrdi da se *h* izgovara mekše od *g*, ali da ga srpski jezik nema u izgovoru, pa navodi primjere: *ora, vla, lad, rom, manuti, dunuti, maovina, duovnik* ili ga zamjenjuje glasovima *v* (*suv, gluv, kuvati*), *g* (*čug, orag, na verg berda*), *j* (*smej*), *k* (*ženik*).

Nije zadovoljan ni odlukom da *h* ne treba pisati na kraju imenica u genitivu plurala, predbacujući potpisnicima da su postupili nepravilno, jer mu je nerazumljivo kako se može jednako pisati nominativ jednine i genitiv množine (voda: voda, kola: kola), nalazeći se dakle u tome na istom putu s ilircima. Ne odobrava ni one tačke u književnom dogovoru prema kojoj pred slogotvornim *r* ne treba pisati *e* ili *a*, nego samo *r*. Starčevića ne mogu uvjeriti da postoji kakav evropski jezik koji bi mogao imati »pravu slovku« bez samoglasnika, a ne može razumjeti ni to da bi u našem jeziku samo *r* moglo dati »slovku«, da bi dakle moglo biti slogotvorno. Jezik treba da bude mek i uglađen, pa dijete i svaki stranac koji počinje učiti naš jezik lakše izgovara riječi s dodatkom *e* nego bez njega.

U br. 103, od 24. prosinca 1850, ocjenjuje i Karadžićeva »Pravila za južno narječje« (objavljena u Narodnim novinama br. 76, god. 1850), ali ih ne prihvaća, odbija ih, a Vuku predbacuje što je htio navesti i druge da uče književno govoriti i pisati od Srba koji su najneobrazovaniji, a kojih su knjige pune staroslavenskog, turskog i ruskog jezika. Time je završena duga, oštra i žučna diskusija o Književnom dogovoru.

U br. 29. 1850. godine, govoreći o »pet slovah rogatih« tuži se na »Zagrepčane« što silom guraju »svim Slavjenim« torbicu napunjenu tuđim riječima, a one nam nisu potrebne jer imamo dovoljno i svojih da izrazimo pojedine pojmove. Da pokaže što misli, navodi nekoliko primjera, pa tako ističe kako je *strast* posve ruska riječ (u značenju stradanje, trpljenje), a neki je upotrebljavaju u sasvim krivom značenju. Ne sviđa mu se ni riječ *pojam*,[69] a ni *nagrada*, i ona je »novarska« jer nije »u rodu« s našim riječima *graditi, zagraditi, ograditi, ograda, zagrada, prigrada* i što ima značiti *dar*. Izvrgava ruglu i riječi *suprug i supruga* koje mu se čine da dolaze od riječi *poprug, zapregnuti, spregnuti konja ili vola*,[70] a ne odobrava ni složenicu *strahopočitanje*, ni *obuku*, jer toj riječi nisu mogli dati značenje glagoli *buknuti, bučati*, a ni *obući, oblačiti*.

[69] Usp. Lj. Jonke, *Slavenske pozajmljenice u Šulekovu Rječniku znanstvenog nazivlja*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu, knj. III, str. 74; *Isti, Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb, knj. V, str. 35—46.

[70] »Tako mora biti po običaju suditi, da obe riči suprug i supruga zlemenuju konja, i kobilu pod kolim, ali vola i kravu pod jarmom«.

U br. 30. i narednim brojevima raspravlja o akcentu i dužini u našem jeziku, o čemu je imao jasnu sliku još u svojoj Ričoslovici iliričkoj iz 1812.[71]

Tek potkraj ovoga razdoblja, 1850, izašla je praktična gramatika za potrebe Dalmacije; bila je to Stazićeva »Grammatica Illirica« koja je bila štampana u Zadru. Na nju se osvrće u br. 25. god. 1851. Vrdoljak Imoćanin, priznaje joj kvalitet, ali smatra da nije našla odjeka jer se pisac udaljio od narodnog govora u Dalmaciji. Stazićevo je djelo zapravo pisano eklektički, s obaziranjem na razne gramatike: Appendinijevu, Babukićevu, Brlićevu. U br. 87. najavljuje se rječnik braće Danilo »Ričnik taliansko-ilirsko-nimački« koji da će uskoro biti štampan u Zadru, pa se od toga predviđa velika korist, jer će olakšati mnogima učenje jezika, a u 95. broju pod naslovom »Serpski rječnik« Vuk Karadžić izvješćuje da će uskoro njegov rječnik biti štampan, pa se očekuju prenumeranti, jer će knjiga kasnije biti znatno skuplja. Ukratko iznosi način kako je rječnik sastavljen i odgovara na prigovore koji bi se rječniku mogli postaviti.[72] Književnici, opravdava se, poznaju latinička i ćirilska slova, a za druge koji još ne znaju »slavenska« slova bit će na početku knjige uspoređena ćirilska slova s latiničkim i njemačkim. Kada smo već razdijeljeni na dvije vjere, veli pri kraju, a književnost na različita slova, ne možemo za sada učiniti ništa korisnije nego da nastojimo kako bi se književni jezik što više izjednačio, da se što više čitaju knjige pisane i jednim i drugim slovima. Kada se to postigne, možda ćemo se onda i u imenu složiti; prije toga nije to moguće, a ne bi nam ni pomoglo sve kada bismo i imali jedno ime, jer bismo ipak imali dva književna jezika i dvije književnosti.

U 69. broju 1852. god. komentira se članak iz »Serbskog dnevnika« br. 12. godine 1852. koji napominje da je »Matica Ilirska« pozvala Kuzmanića da prevede Schödlerovu knjigu »Das Buch der Natur«[72a] na »srpski«

[71] Kada se govori o Starčevićevoj gramatici, ističe se i njegov prilog našem akcentu. Starčević, naime, u svojoj gramatici razlikuje četiri akcenta, dok Vuk u svome Rječniku 1818. bilježi samo tri. Daničić je utvrdio nauku o četiri akcenta u raspravi »Nešto o srpskijem akcentima«, štampanoj u Miklošičevoj »Slavische Bibliothek« 1851, ali Vodnik s pravom ističe kako je upravo Starčević »prvi iznio i kritički utvrdio« nauku o četiri akcenta (Vodnik, *Pop Šime Starčević*, Veda II, str. 443.)

Istu misao spominje i Stj. Ivšić u svom djelu »*Akcenat u gramatici Ignjata Alojzija Brlića*« (Rad JAZU, knj. 194) te kaže: »Vrijedno je spomenuti, da je mnogo prije Vuka i Daničića župnik u Novom u Lici Šimo Starčević u svojoj Gramatici ... shvatio dobro sva četiri štokavska akcenta« (str. 67—68).

[72] »Svaki će domorodac s velikom radosti u ovoj knjizi čitati opisane različite običaje naroda našega ... Čuo sam da gdjekoji od naše braće vjerozakona zapadnoga zabavljaju ovoj knjizi što se štampa Slavjanskijem slovima, gdjekoji što u njoj mjesto latinskog jezika nije talijanski, a gdjekoji najposlije i što sam nazvao Serpski rječnik ... Istina je ona, po svemu onome što je u njoj sviju ljudi naroda našega bez razlike vjerozakona; ali ja kao Serbin vjerozakona istočnoga niti sam je mogao drukčije nazvati ni drugim slovima štampati«.

[72a] Riječ je o poznatoj Schödlerovoj knjizi u više svezaka, bogato ilustriranoj, koja je u svoje doba bila vrlo popularna. Sveučilišna biblioteka u Zagrebu ima 5. izdanje iz god. 1850, 7. izd. 1853. i 18. izd. iz 1871. godine. U našoj literaturi katkada se ime pisca krivo citira (Schröder). Knjiga je prevedena u Sloveniji pod naslovom »Knjiga prirode« i izašla u Ljubljani 1869—1875. u tri volumena. — Čitavu proceduru oko ponude Matice da Kuzmanić prevede Schödlerovo djelo opisuje J. Ravlić, *Matica hrvatska 1842—1862*,

jezik, kako je pisalo u srpskom listu. Uredništvo indignirano napominje kako nema želje za jezicima drugih naroda kao što je »srpski«. Kuzmanić će prevesti knjigu, ali će to biti »čisti hrvatski jezik«, pa se urednik oštro okomljuje na sve one koji propagiraju nekakav »ćirilski« jezik. »Narod hervatski ima starije spomenike u svom jeziku nego li i jedan slavjanski brat«, ponosno se ističe, pa se još dodaje kako hrvatski narod ima »klasičnost« u svom jeziku koja se natjecala s talijanskim a trajala je sve do pada Dubrovačke Repbulike. Hrvati ne traže jezik kojim bi pisali i kojim bi prevodili knjige, oni su ga već odavno našli.

No, javljaju se i umjereniji članci. Za urednikovanja (1855-1859) ijekavca Kazalija, književnika iz Dubrovnika, objavljuju se članci pisani ijekavicom (ie), list donosi vijesti o pojedinim jezičnim knjigama: Vuka Karadžića, Šuleka (obavijest da je izašlo šest svezaka Njemačko-hrvatskoga rječnika), o Srpskoj sintaksi Đ. Daničića, da je Šafařík predavao o glagoljici u Pragu i sl.

Zanimljiv je i značajan prilog u 22. broju 1858. god. Riječ je o Daničićevu članku što je bio objavljen u »Glasniku serbske slovesnosti« o neznatnim razlikama između hrvatskoga i srpskoga jezika, pa se u dalmatinskom listu izražava radost što je Daničić tim »učenim poslom« razjasnio pitanje oko kojega su se vodile višegodišnje polemike.

Godine 1860. uredništvo preuzima također ijekavac Jovan Sundečić koji list uređuje dvije godine. Ostavlja *jekavski* govor, ali napominje da će objavljivati i priloge pisane ikavski. Na početku svoga urednikovanja izjavljuje kako će nastojati da mu jezik bude čist i narodan »koliko se to igda u političkom časopisu postignuti dava«, a s obzirom na jezični tip izražava ovu misao: »U javnom listu treba da jedan jezik vlada; i to jezik obćeniti književni, da ga izvan Dalmacije, Hrvati i Srbi čitati i razumieti mogu . . .«

U listu se raspravlja o pojedinim jezičnim pitanjima, u br. 48., npr., o glagolima *doći, doprijeti, stignuti, rupiti, banuti* i *dospjeti*; razmatraju se dakle sinonimne riječi s gradacijama i nijansama u značenju. U polovini 1861, u br. 78. od 27. srpnja 1861, Sundečić se podsjeća kako je obećao da će uz interese vladine »zastupati također i interes narodnosti naše«. Ali kako su se stekle takve okolnosti da više ne bi mogao »zaostati pri gorispomenutoj zadaći«, primoran je odstupiti od uređivanja lista, »jer ako smo dužni i kod drugih načela i osiećanja štovati, svoja smo dužni bez povriede u svim prigodama braniti, i pri njima stalno i kriepko zaostajati«.

Zagreb, 1963, str. 72 i 75. Iz Matičina zapisnika 1852. i 1853. godine vidi se da je Kuzmanić uživao ugled dobra poznavaoca jezika i posebno terminoloških pitanja (Kada je A. A. Mikoč poslao svoju terminologiju matematičku i brodarsku, Matica je zakjučila da se obje terminologije predaju Kuzmaniću da ih »razvidi i popravi«.) Najprije su nastale teškoće proceduralne i materijalne, ali Kuzmanić i kasnije javlja da knjigu još nije počeo prevoditi. Iz Matice su mu, naime, poručili neka se »drži jezika i onoga sloga kojima se služe naši bolji pisci, pišući za uglađeniju stranu naroda«. Vjerojatno, poređ drugih razloga, utjecala je na Kuzmanića i ta želja Matičina da jezik bude uglavnom baziran na osnovama Zagrebačke škole, što je Kuzmanića ko tvrdoga ikavca moralo odbiti. — Usp. i M. Starčević, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, Zagreb, Matica hrvatska 1936, str. 41—43, 49; V. Bogdanov, *Začeci nesporazuma između Hrvata i Srba*, štampano u knjizi Živa prošlost, Zagreb, Zora, 1957, str. 9—17.

Godine 1861. u br. 74. objavljeno je Otvoreno pismo Vinka Milića usmjereno protiv prijedloga Vida Morpurga iz Splita da se pokrene »Litopis dalmatinski«, koji bi bio tiskan ikavskim govorom. Milić je za ijekavštinu, i s ijekavštinom za jedinstvo »od Zagreba do Biograda, od Rijeke do Kotora«. Pojavljuju se dakle već otvoreni glasovi protiv ikavice kao suviše uskoga govora, a u ijekavici vide znak jedinstva i povezanosti s drugim južnoslavenskim krajevima.

Od br. 79. godine 1861. list preuzima S. Ivićević i uređuje ga ijekavski, što je značajno za njega kao ikavca (dok su Kazali i Sundečić bili rođeni ijekavci). Ali Ivićević doživljava i neugodnosti svojim forsiranim i umjetnim »jazikovanjem«.[73] Potanje razmatranje o tom neuspjelom i nelingvističkom, ali zanimljivom pokušaju ne ulazi u okvir ove radnje koja raspravlja o jezičnim problemima prve polovine 19. stvoljeća.

Nakon 1864. uredništvo ponovno preuzima Kuzmanić, koji list uređuje do 1866, do kraja izlaženja, dakako ikavski.

Kao što se vidi, jekavsko narječje pomalo sebi probija put, a ikavštinu napušta čak i Ivićević, dok je čvrsto i odlučno brane Kuzmanić i Starčević. No, treba primijetiti da se u to doba ikavskim govorom štampaju i neka značajnija djela, npr. »Bukvar staroslavenskog jezika« zadarskoga učenjaka Ivana Brčića (tiskan u Pragu 1860), a još 1867. god. Šime Stanić preporučuje ikavicu u članku »Pokvare našega jezika nikoje k izvoru privedimo« s odobravanjem starijih oblika u jeziku. Ipak, sve se više očituju tendencije da se prihvati takav jezik, što će ga moći prihvatiti i Hrvati i Srbi.

»Glasnik dalmatinski«, kako se moglo vidjeti i iz ovoga izlaganja, donosio je na svojoj »književnoj strani« članke o jezičnim i književnim pitanjima, a ta »književna strana« bila je sve do pojave »Narodnog lista« (1. III 1862) jedino mjesto gdje su se mogli objavljivati poučni, zabavni, književni i jezični prilozi na narodnom jeziku.

12. U Zadru su prevodioci »Kraljskog Dalmatina« na početku 19. st. morali pronalaziti terminologiju na narodnom jeziku za raznolike odredbe, zakone i pravne pojmove kako bi preveli sve ono što je dolazilo u talijanskom tekstu izvornika. Nakon pola stoljeća, u drugim uvjetima, ponovo su javni radnici potaknuti da se pozabave jezikom sudova, da pronalaze sudsku terminologiju za upotrebu narodnoga jezika u sudstvu.

Zadar je dakle postao središtem nastojanja oko oblikovanja pravosudne terminologije. Dana 18. prosinca 1850. agilni A. Kuzmanić u Zadru poziva javnost da se pretplati na pravni časopis. U pozivu ističe kako narod u Dalmaciji govori hrvatski, a osim nešto »mudroštiocah«, trgovaca, zanatlija i mornara koji znaju talijanski, drugi ne znaju drugoga jezika do svoga materinskoga. Tko god s tim pukom govori treba da govori na njihovu materinjem jeziku, a pogotovu je potrebno da znaju njegov jezik oni koji sude tumačeći im što zakon zapovijeda i što zabranjuje. Nije lako da se to provede u djelo, a pogotovu što će se uskoro suditi i »naustice«, kao što

[73] Taj je naziv nastao po tome što je Ivičević tražio da se razlikuje *jezik* (u značenju anatomskog organa) i *jazik* u značenju »die Sprache«.

garantira Ustav, po kojemu je optuženiku slobodno braniti se svojim jezikom. Kako većem dijelu Dalmatinaca nije poznat nov način kaznenog javnog i »ustmenog postupanja (procedura)«, uredništvo novog lista želi svima pomoći, jer će list upoznati zainteresirane s novim načinom kaznenog sudovanja, a činovnicima dati priliku da se bolje uvježbaju u hrvatskom jeziku.

Opisujući što će list sadržavati, pisac ističe kako će pri preuzimanju rasprava za list paziti da se poštuje načelo ravnopravnosti, tj. da se puku govori u njegovu jeziku, što je potrebno ako se želi da se i »naš puk okoristi od novog' javnog' sudovanja«. U trećoj tački spominje se da će u časopis unositi i članke o jeziku pokazujući njegovo bogatstvo i vrsnoću u tumačenju najtežih predmeta u pravosudnoj struci, pa će time koristiti naročito činovnicima, a list će biti »prava blagaonica u obziru pravosudja i jezika našega«. Članke će primati, ističe se u 4. tački, »i na Dubrovački način napisane«, ali će paziti da jezik bude takav kakvim većina Dalmatinaca govori. Znači: primat će i priloge pisane jekavski. Ovaj Kuzmanićev poziv privezan je uz primjerak »Pravdonoše« g. 1851, što se nalazi u knjižnici Državnog arhiva u Zadru.[74]

List je doista počeo izlaziti 1851, najprije pod uredništvom Ante Kuzmanića (od br. 1. do 26.), a kasnije filologa Ivana Danila (do br. 38. god. 1852). Već u uvodnom članku »Pravdonoša svoim štiocima« (1851, br. 1) uredništvo razmatra i leksikološko-terminološka pitanja u vezi s pokretanjem časopisa, pa napominje kako su doista potrebne nove riječi za tumačenje pravoslovnih pojmova, »jer svaka znanstvena struka ima svoje osobite riči, što su učeni ljudi za nevolju skovali i u običaj uveli«. Ističe se potreba za takvim novim terminima, uz to se i ispričavaju što su ih morali sami kovati kada ih već nema u narodu, ali to se objašnjava činjenicom što svaka umjetnost i svaki zanat ima svoje riječi koje su »za nevolju umitnici i zanatlije iz glave izmislili«. Smatraju da se tome nitko neće protiviti u načelu, nego bi mogao negodovati ukoliko se pri tom ne bi postupilo pravilno ili, kako se slikovito veli, »kad bi vidio da gdikoja rič na svom stolcu krivo sidi«.

Kako je rečeno, list bi primao članke pisane »po hervatsko-dalmatinski i dubrovački«, jer — vele — u Dalmaciji još nema književnoga jezika po kojem bi svi jednako pisali. Dubrovčani, preko osamdeset tisuća Dalmatinaca »istočnog viroispovidanja«, svi Srbi, »i dan današnji većina Hervatskih i Slavonskih spisateljah, ne bi nipošto pisali, na jedan primer, *vira* na misto *vjera* iliti *viera*«, dakle ne bi prihvatili ikavicu. Kuzmanić bi, veli, rado ugodio i jednoj i drugoj strani, jer kad bi se samo jedne strane držao »nikako nebi mogao obstati«. Nada se da će doći i to vrijeme kada će se učeni ljudi složiti u jeziku, a očito očekuje da će to biti u ikavskom govoru, ali sada treba da se izbjegnu prepiranja između ikavaca i jekavaca i treba nastojati da se jezik što više obogati.

List je izlazio uz sudjelovanje Božidara Petranovića, Av. Čepulića, St. Ivićevića i Vuka Vrčevića, kako je istaknuto i na naslovnim stranama prvoga i drugoga godišta.

[74] Vj. Maštrović, *Jadertina croatica*, knj. II, str. 17 i 18.

U »Ilirskom jezikoslovju« pisac (vjerojatno Kuzmanić), pored općih misli o potrebi bogaćenja jezika novim znanstvenim riječima, ističe i misao o jezičnoj čistoći i pravilnosti, o tome kako treba izbjegavati slaganje riječi prema stranim jezicima, što je svakako korak naprijed prema ropskom kalkiranju Ivićevićevu u »Zori dalmatinskoj«.[75]

Da bi se ta postavljena svrha postigla, »Pravdonoša« ima stalnu rubriku »Ilirsko jezikoslovje« što u nastavcima izlazi kroz dvije godine i obrađuje pojedine hrvatske pravne termine, s talijanskim i njemačkim tumačenjima.[76] Tu se raspravlja i o tome kako treba podnositi svoje zahtjeve sudu, s obrascima tih zahtjeva i s obrascima rješenja.

Takav postupak svjedoči o umješnosti i jasnoj pretpostavci suradnika kako će se zahtjevi da se narodni jezik uvede u javne poslove i u sudstvo moći uspješnije tražiti ako se prije pokaže da postoji već izgrađen jezik, dorastao da odgovori traženim potrebama. Tu misao posebno još potiče niz članaka u kojima se pokazuje prijeka nužda da se uvede narodni jezik u sudstvo, npr. članci »O potrebi našeg jezika u sudovanju« (br. 17, 1852). Da bi se što oštrije postavio problem i da bi se prihvatili zahtjevi za priznavanjem narodnog jezika u javnom životu, u člancima se poziva na »carsku povelju 31. prosinca 1851« o koju bi se svatko ogriješio tko je ne bi poznavao. Jer, tko želi da talijanski jezik stalno ostane dominantan u sudovima, taj »poprieko naškom se jeziku protivi, taj ruši vladoredni temelj države. i ugnjetuje narod u isto doba« (br. 16, 1852). Nijemcu se sudi njemački, Talijanu talijanski, Mađaru mađarski, Čehu češki, Poljaku poljski, samo to još nije postigao Hrvat i Srbin u Dalmaciji, iako je bolje u tom pogledu u »Banovini i Vojvodini«. Suradnici ne mogu a da još tko zna po koliko puta ne ponove potrebu narodnog jezika u javnom životu, da se ne pozovu na onu »pravdu kojoj je Bog isti tvorac i skrbitelj« (br. 13, 1852). U članku od 12. lipnja 1852. Danilo logičkom dedukcijom pokazuje kako zapravo jedan od uzroka što se u Dalmaciji pojavljuju zločini treba tražiti u pomanjkanju odgoja u narodnom jeziku u školama i sudovanju, a ne u naravi Dalmatinaca, kako se običavalo isticati u javnosti. To će se izbjeći osnivanjem škola na narodnom jeziku.[77]

U čvrstoj uvjerenosti u ispravnost svojih postavaka i proračunavši uspješni domet svojih riječi, tu se govori već i oštrim jezikom, tu se uzimaju jaki izrazi da bi se pokazala prijeka potreba narodnoga jezika u sudovanju. Sudac, ističu, bez povjerenja naroda jest »jadno strašilo«, on se bez povjerenja naroda »za malo od kervnika razlikuje«, a sporazumijevanje po kojem se stječe povjerenje ne može se drukčije postići nego po jeziku kojim se sudac i narod razumiju (br. 24, 1852). Traži se zato da »u Dalmaciji ko

[75] Z. Vince, *Puristička zaoštrenost suradnika »Zore dalmatinske«*, str. 404.

[76] Zadatak je posebne rasprave da pobliže ocijeni taj posao.

[77] »Učionica i sud su jedina po koim se narodu ćud ublažuje... Nu jedino orudje, koim učionica i sud se služe jest jezik, a taj narodni ima biti, ako će po njemu nauk prodrieti u puk. Koga nije Bog u mozak udario, ti valja ili hoće ili neće da priznade narodni jezik kano jedini učionicam pristojan, jer nauk po slušanju prihodi razumu, a naučitelj zaludu inostranim jezikom klapa učenikom, jer su njima njegove rieči kano grakanja jednoga niemca« (br. 24).

duševno hoće da kojegod državno činovanje poprimi dužan je znati ilirski jezik, a nije mu dosta samo ga razumiti«. Na pitanje kada bi trebalo uvesti narodni jezik u »sudovna upravljanja« odgovara 13. III 1852. pisac (Danilo): »Odmah, na čas«.

No nije sve išlo lako, trebalo je domaće ljude nagovoriti da se služe samo narodnim jezikom, zato Danilo u listu apelira na sve, pa i na župnike da formulare ispunjavaju hrvatskim jezikom, kako bi time dali primjer i drugima u želji da bi se što više proširio narodni jezik.[78]

»Pravdonoša« je izlazio tek dvije godine, ali je opravdao svoje postojanje. List je i jezično-terminološkim raspravama i načelnim, oštro i smišljeno postavljenim argumentima o potrebi hrvatskoga jezika utirao put teškoj i dugotrajnoj borbi za uvođenje narodnoga jezika u sudstvo i upravu.

V

13. Opširnije sam i u detaljima izložio jezičnu problematiku kako se ona odražavala u zadarskim listovima prve polovine 19. stoljeća, iznio sam mnoge izvorne citate da bi se jasno vidjelo kakve su poglede na književni jezik imali suradnici dalmatinskih listova i kako su ih izricali. Tek na temelju takvih opsežnih podataka, često na osnovu izvorno citiranih tekstova, moguće je uživjeti se u tadašnje prilike i preokupacije i stvoriti osnovane sudove o čitavoj toj dalmatinskoj problematici, koja nije sasvim jednostavna.

Ograničen temom na sam Zadar, nisam u cjelini prikazao težnje za stvaranjem općeg književnog jezika u Dalmaciji uopće što su se pojavile na samom početku 19. stoljeća za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji. Korisno je da se, radi preglednosti, u zaključnom, sintetskom poglavlju baci kratak pogled i na taj period, kako bi se dobila cjelovitija slika o jezičnim tendencijama u cjelini u rasponu od pola stoljeća i kako bi bila jasnija jezična previranja i u zadarskim listovima. Stoga ću se opet ukratko osvrnuti na jezičnu problematiku na početku 19. st. u Dalmaciji uopće.

Sasvim na početku 19. st. za vrijeme francuske vladavine Dalmacijom. Francuzi su potakli rješavanje glavnih problema našega prosvjetnog i političkoga života.[79] Oni su istakli ime ilirsko, a pokušavali su da se riješi i

[78] »Osmrtnice (atti di suggelamento), pozivi (mandati, citazioni) nahode se tiskati talianski i ilirski i do koga je da se ponajviše pismom dopunjuju talianski a ne ilirski? Naši protivnici odgovarat će na to do puka, jere su prosto pučki glavari i župnici i občinski poglavari, koji to dielo izvršuju. Radi toga, da se okoristimo s' onim, što nam vlada daje pod ruku, da našem narodu time ugodimo i pravedni budemo, nemojmo, braćo, nijedne prigode propuštati, da se našim jezikom neslužimo. Osobito priporučujemo župnikom i občinskim poglavarom, da sve ono, što se njiu tiče što više mogu naš jezik u svoja pisma ulagaju, ako sad i ne posve uredno, napriedjujući i sami će bolje znati i dati će prigodu onim činovnikom, koji žele da bolje nauče, našem narodu opruditi, vježbajući sve to veće u narodnom jeziku«.

[79] B. Drechsler, *Pop Šime Starčević*, Veda II, Ljubljana 1912, str. 438. Spomenuto razdoblje predmet je znanstvenih proučavanja P. Skoka, *La littérature croate sous Napoléon I-er*, Annales de l'Institut français de Zagreb, VIII—IX anées, str. 71—83; J. Nagy, *Franjo Marija Appendini*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, III, str. 92—105.

pitanje pravopisa i jedinstvenoga upravnoga i književnoga jezika. Ujedinivši prekosavsku Hrvatsku s Dalmacijom i većim dijelom Slovenije, Napoleonovoj je vladi za potrebe uprave bio potreban jedinstven jezik i pravopis. Ta se tendencija, politički intonirana, pojavila u načelu da najraširenije štokavsko narječje postane osnovom književnoga jezika, ali nije odmah bilo jasno koji govor treba da mu bude osnovom. F. M. Appendini izdaje u to vrijeme svoju »Grammatica della lingua Illirica«, u Dubrovniku 1818, djelo posvećeno Marmontu, a Šime Starčević štampa opet svoju »Novu ričoslovicu iliričku« u Trstu 1812.

Appendini naglašava prijeku potrebu jedinstva u književnom jeziku, a dubrovački govor treba da bude osnova toga jezika. Iako je Appendini uvjeren da južni Slaveni govore jednim jezikom »ilirskim«, on se ipak u svojoj gramatici ne obazire na kajkavske rječnike (Jambrešićev i Belostenčev), a spominjući Bohoričevu gramatiku smatra da je kranjsko narječje i leksikološki i sintaktički iskvareno.[80]

Ilirski mu je jezik dakle u užem smislu zapravo »dalmatinsko-bosansko narječje«, najbliži mu je njegov suvremenik Stulli, ali navodi i Mikalju, Della Bellu i Voltića. Ipak, dubrovački je dijalekt s obzirom na »slavo-ilirski« ono što je atički za Grčku ili toskanski za talijanski jezik.[81] Kako je i Marmont bio priklonjen Appendiniju u misli da dubrovački govor bude osnova zajedničkom jeziku, Appendini je svoje djelo posvetio svome francuskom meceni.

Ali nisu svi mislili kao dubrovački gramatičar. Mladi Šime Starčević, po želji Francuza, sastavio je i 1812. štampao u Trstu »Novu ričoslovicu iliričko-francesku«, a sastavio ju je po Mozinovoj francuskoj gramatici, i, još važniju, »Novu ričoslovicu iliričku« (štampana iste godine u Trstu), »najsjajnije i najdublje hrvatsko gramatičko djelo u prvoj polovici XIX stoljeća. kojim je naučno suzbijen Appendinijev dubrovački separatizam, prikriven težnjom za jedinstvom jezika«.[82]

Starčević je »u nezrilom viku od dvadeset i sedam nesvršenih godina« napisao djelo koje se bitno razlikovalo od Appendinijeve gramatike. Osnova njegova rada nisu stariji pisci i starije gramatike (iako i njih spominje), nego čisti narodni lički govor. Zbog toga Starčevića smatraju pretečom Vuka Karadžića.[83] Doista, Starčević s pravom napominje da nije imao »izgleda« u pisanju svoje gramatike (Vukova se gramatika pojavila dvije godine nakon Starčevićeve, tj. 1814), pa budući da gradi iznova, dovoljno mu je ako je »podumlnte za kuću strahovite veličine samo neokresano pripravio. koje vištim i naučenim u jeziku Ilirijancim na tesanje za sagradjenje i uzdignuće željnoga hrama« ostavlja, kako veli u predgovoru.

Svjestan velikih razlika u našim narječjima, naglašava potrebu jedinstva jezika bazirana na narodnim govorima, pa zato Appendiniju predbacuje zastarjele oblike i riječi, strani i tuđinski duh, a protiv dubrovačke ijekav-

[80] Oni su »più propri pei Carno Croati, che per gl' Illirici propriamente detti«.
[81] F. M. Appendini, Prefazione ai colti amatori delle lingue, str. VII—XXIV.
[82] B. Drechsler, o. c., str. 440.
[83] Ibid., str. 449.

štine zalaže se za ikavštinu. Smatra da dubrovački govor ne može imati ono mjesto što mu ga daje Appendini. B. Vodnik ovako karakterizira Starčevićevo značenje: »Iz ovakvih misli i dobra poznavanja narodnog govora izvijaju se osnovi Starčevićeve gramatike, u koju su mjesto preživjelih, arhaističkih gramatičkih oblika ulazili noviji, općenitiji, narodniji, mjesto tuđega duha narodni duh, mjesto neodređenih pravila, stvorenih prema gramatikama tudjih jezika, odredjeniji jezični zakoni«.[84] Starčevićeve su, dakle, misli bile suprotne Appendinijevim pogledima. Ni Slovenci nisu bili zadovoljni mišlju da štokavsko dubrovačko narječje postane osnovom za opći književni jezik u Ilirskim provincijama ali ni Starčevićev narodni lički govor. Neki su se tome otvoreno protivili (Kopitar), a neki su bili mišljenja »da se taj proces provede polaganim, prirodnim tokom (Vodnik)«.[85]

Kada je uskoro Dalmacija opet potpala pod Austriju (1814), takva se pitanja više ne pojavljuju u određenijoj formi. Austriji je bilo važnije pravopisno jedinstvo u Dalmaciji, zbog toga je 1820. sazvala skup stručnjaka da riješi to pitanje u okviru dalmatinskih potreba. A talijanske škole, talijanski duh i kultura što su bile preferirane, sve je to potisnulo jezična pitanja u pozadinu, i Dalmacija je opet upala u period vegetiranja. Rijetki članci u talijanskim novinama tridesetih godina tek su blijedi odjek živoga gibanja što se u to doba pojavio u Zagrebu, dok je »Ljubitelj prosvešteni ja« bio ograničen pretežno na pravoslavno stanovništvo u Dalmaciji, kako je već istaknuto. Velik je, dakle, razmak između tih poticaja da se formira književni jezik za vrijeme francuske vladavine u Dalmaciji i pojave »Zore dalmatinske« 1844, kada se opet sistematski i opsežno raspravlja o problemima književnog jezika. Možda i zbog te vremenske prednosti nije Starčević htio da se »pokori« Zagrebu, smatrajući da je sva ta pitanja što su ih »Zagrepčani« postavljali četrdesetih godina on već bio raspravio i riješio mnogo prije. Osim toga, političke prilike za francuske vladavine bile su drukčije, jezično pitanje imalo se rješavati u okviru hrvatskih pokrajina (među kojima je bila važnija Dalmacija) i nekih slovenskih, a ilirci su svoja jezična pitanja postavili na široku južnoslavensku platformu, daleku i Starčeviću i Kuzmaniću i još drugim njihovim suradnicima. Upravo zato sam se ukratko i osvrnuo na ovo rano razdoblje koje nije direktno povezano sa zadarskim jezičnim krugom.

14. Kada se čovjek uživi u čitavu jezičnu problematiku što se iznosila na stranicama zadarskih listova u toku od pola stoljeća, zapaža i na osnovu jezičnih neslaganja i jezičnih formulacija mnogo toga i s obzirom na lingvističku i nacionalnu problematiku: tu se odražava oštra konfrontacija jezičnih i nacionalno-političkih pogleda, sva složenost dalmatinskoga kulturnog i narodnog života. Težište je ovih pogleda ipak na jezičnoj problematici.

Kuzmanić želi da »Zoru« približi puku, zato objavljuje članke namijenjene upravo toj svrsi: općem, posebno gospodarskom prosvjećivanju, njegovanju kulturne tradicije, a posebno, važno, mjesto zauzimaju jezična razmatranja. Zbog te namjene treba da sve ide polagano, bez žurbe, bez leta,

[84] Ibid., str. 441.
[85] Ibid., str. 439.

bez velikih i visoko postavljenih programa, sve treba da je promišljeno, prilagođeno potrebama priprostog seljačkog puka u Dalmaciji, radije se treba strpjeti nego prekoračiti glavnu svrhu.[86]

Zbog toga ne treba da se žuri ni u jeziku, ništa ne treba da se »ispravlja«, narodni jezik treba skupljati, tek će se kasnije odrediti što je najbolje za književni jezik.[87] Iz te osnovne postavke rezultira i potencirana želja da jezik bude sasvim narodan kako bi ga mogli razumjeti neuki čitaoci, seljaci. U toj želji ogledava se praktična i osnovna svrha književnog jezika, a takav je pogled ujedno i svjedočanstvo o visokoj cijeni i poštovanju što ga imaju Kuzmanić i njegovi suradnici i istomišljenici o seljaku. Iz istih izvora, praktičnosti, razumljivosti, rezultira i Ivićevićev krajnje puristički stav: on, naime, smatra da će ga priprosti seljak lakše razumjeti ako se sve strane riječi prevedu, ako sva terminologija bude domaća. Ipak, već se u tome ne slažu Kuzmanić i Ivićević. Ivićević, dakako, u toj svojoj težnji ozbiljno pretjeruje, a Kuzmanić se u osnovi svoga ispravnog gledišta drži suviše kruto, ističući dalmatinsku posebnost, pogotovu u šezdesetim i sedamdesetim godinama, kada se jezik već znatno razvio i kada je već trebalo da zadovolji sve kompliciranije i složenije potrebe tadašnjega kulturnoga života.

»Zorini« su se suradnici slagali u misli da treba njegovati narodni jezik. Nesuglasice su oštrije i programatskije nastale u pitanjima pravopisa (dalmatinskoga iz 1820. i »ilirskoga«), posebno u bilježenju glasa *jata*, iako je većina »Zorinih« suradnika bila za ikavicu. Zagrebačka filološka škola nije pitanje govora zaoštravala, nego je neutralnim znakom *ě* ostavljala svakomu mogućnost da taj znak čita kako želi, odnosno da se prilagodi navici pojedinoga kraja. Ali bilo je u Dalmaciji različitih mišljenja i u pogledima na književni jezik. Njih nije bilo moguće izbjeći, a »Zora« je i svojim opsegom i otvorenim stranicama za jezična pitanja bila široka tribina za raspravljanje o tim problemima.[88] Čini se da do najosjetljivijega mjesta dolazi u polemici I. Rukavine-Ljubačkoga i A. Kuzmanića; tada

[86] »Niki bi htili da je Zora *prolitnja*, sva cvitjem nakitjena. Niki bi htili da je Zora *litnja* klasjem *okrunjena*. A niki bi htili da je Zora *jesenska*, voćem obasterta. Nepomišljaju da je Zora zimom započela (na pèrvi Sičnja 1844), i da se još nije razmerznula, ni od sniga otresla. — Još hoće se do njezine jeseni! — Nemojte se čuditi, i nemojte mèrziti ako se u ovom Listu pisaoci više razgovaraju s priprostim pukom, nego s mudracima. Zna bo se jur, da, tko hoće s mudracim mudro besiditi, ima jezikah za nje brez našega ... Za sad barem čini mi se da je bolje laziti nego letiti, dok umitnii priljube malo bolje naš slavni jezik«.

[87] Ivićević to ovako formulira 1848, u br. 4: »Mećimo sad na èrpu sve što dolazi, pak ćemo izabirati, kad se navali lěsa dosta ... Dalmacia, jezikom u sebi uzderži Hervatah, Slovinacah, Sèrbljanah, Dubrovčanah, Ercegovacah, Bošnjakah. Pustimo za sad, da piše svak jezikom svojim městjanskim dok natèrpamo lěsa dosta, odklem sagraditi i sklopiti općeni jezik književni ilirički: kako dobro veli gosp. Božidar P ... A uz put nosi lěs na èrpu općenu, s koje umětni pisaoci izabrati će za jezika općeno-književnoga.«

[88] Ravlić u svojoj raspravici o »Zori« u Književniku broj 1 iz 1945, na str. 40, veli za filološke priloge u »Zori«: »Uz to filološka pitanja zauzimala su vrlo mnogo mjesta. Možda su to i radovi koji su bili najviše na naučnoj visini, iako su ih pisali opet odlični narodni ljudi i poznavaoci jezika, iz prakse, jer su se rodili u kraju gdje se dobro govori, ali koji nisu stručnjaci (Ignj. Al. Brlić, Stj. Ivićević).«

zaoštrenost i konfrontacija ideja o narodnom jeziku i umjetnim zahvatima u jezična pitanja zacrtava svoju najvišu amplitudu. Kuzmanić je čvrsto uvjeren, kao u »članak vire«, da je u apsolutnom pravu kada brani prosti narodni jezik, on čak negoduje kada Rukavina govori o seljaku kao o nešto manje vrijednom čovjeku, Kuzmanić čvrsto brani svoju koncepciju o narodnom, svima razumljivom jeziku kao osnovici za uspješnu demokratizaciju kulture, kao najboljem sredstvu za kulturno podizanje zanemarenog seljaka. Taj se Kuzmanićev stav bjelodano vidi iz uzbuđenih i višim tonom pisanih bilježaka uz Rukavinin članak, biljažaka koje možda jače nego u drugim njegovim člancima odražavaju Kuzmanićevu kristalno čistu i dosljednu koncepciju o jeziku i o zadacima kulture.

Čini mi se da se nigdje u Hrvatskoj u to doba tako mnogo ne piše o jeziku i pravopisu kao upravo u »Zori«. Taj je omjer jezičnih priloga prema drugim člancima bio i suviše velik u korist jezičnih pa je i zamarao čitaoce, poneke i odbijao i nepotrebno zaoštravao pitanja.

Suradnici »Zorini« nisu samo Dalmatinci. Uz Kuzmanića, Ivićevića, Šantića, Petranovića, Stazića i dr. tu su i Dubrovčani M. Pucić, Kaznačić, pa Ličani Š. Starčević, Rukavina-Ljubački, zatim Slavonci I. A. Brlić i njegov sin A. T. Brlić, a javljaju se i drugi (Slovenci, Srbi).

Koliko su se god svi uglavnom slagali u osnovnim pogledima na jezična pitanja, imao je svatko od diskutanata i svoje posebne ideje, ali bismo ih ipak mogli svrstati u neke skupine. Kuzmaniću je najbliži Starčević. Ivićević je vjeran suradnik Kuzamnićev, ali Ivićević daje svoje priloge i za urednikovanja Kaznačićeva i Valentićeva. Njegov jezik karakterizira želja za narodnošću, ali i neka artificijelnost u jezičnim pogledima. Po svojim osnovnim pogledima Kuzmaniću je bliz I. A. Brlić,[89] zajedno s Kuzmanićem negoduje protiv jezičnih postupaka »Zagrebačke škole«, ali Kuzmanićevu jeziku osnova je dalmatinski ikavski govor, a Brliću je osnova slavonski govor. Uz Kuzmanića naslanja se i Vrdoljak, koji ga brani protiv napadaja Rukavine-Ljubačkoga.

Protivnik je priprostoga narodnoga govora I. Rukavina-Ljubački, koji dolazi u oštru opoziciju s Kuzmanićem zbog toga što želi da se književni jezik dotjeruje, popravlja, jer seljački jezik smatra neizgrađenim. Protivnik je Kuzmanićevih pogleda i B. Petranović, koji otvoreno kritizira jezik »Zorin«, pokazujući kako nije sve zlato što je u narodu. Petranović je za dotjeraniji jezik, on dozvoljava, kao i Veber-Tkalčević, da učeni ljudi, učeni narodnjaci, imaju pravo intervencije u jezik. Petranović četrdesetih godina čak hvali jezik »Danice« smatrajući da jezik treba da se razvija u tom smislu kako piše »Danica«, dakle »Zagrebačka filološka škola«, ali kasnije doživljava Petranović i evolucije u pogledima polazeći svojim putem, drukčijim od Vukova jezika i jezika »Zagrepčana«.

[89] R. Auty, *The linguistic work of Ignjat Alojzije Brlić (1795—1855)*, Filologija, kni. 3, str. 5—22.

M. Pucić, Kaznačić i Valentić bliži su pogledima »Zagrebačke škole«. Valentić, na primjer, želi da se jezik, pogotovu naša terminologija, obogati elementima iz slavenskih jezika (kako su propovijedali Zagrepčani). Ali oni nisu daleko ni od Vukovih koncepcija.

Treba reći da se shvaćanja o jeziku ne podudaraju s ideološkim, nacionalnim pogledima. Istaknuto je da je Kuzmaniću vrlo bliz I. A. Brlić, njemu je drago što, nakon Kaznačića i Valentića, na uredničko mjesto dolazi opet Kuzmanić, a o Kaznačiću (kao i o predstavnicima Zagrebačke škole: Šuleku, A. Mažuraniću)[90] ima nepovoljno mišljenje, smatra nedopuštenim, da se išta dira u narodni jezik, a Zagrebačka je škola po svojim osnovnim koncepcijama bila na drugim pozicijama, nastojeći da eklektički i sveobuhvatno ujedini sve hrvatske pokrajine u prvome redu, pa onda i sve južne Slavene u jedinstvenom tipu jezika.[91]

Dok su se Kuzmanić i Brlić uglavnom slagali u toj zajedničkoj osudi »Zagrepčana« i u zajedničkom veličanju narodne jezične svetinje, približujući se time pogledima Vuka Karadžića, Brlić i Kuzmanić udaljavali su se u nacionalnim pogledima: Brlić je, najprije, bio mnogo više povezan s Vukom nego Kuzmanić. Brlić je protivnik zagrebačkih jezikoslovaca kao jezikoslovaca, ali kada se u »Zori« ilirski pokret stao vrijeđati, naročito u oštrim i zajedljivim Starčevićevim člancima, s oštrim invektivama na ilirce kao takve, tada takav stav Brlić smatra pretjeranim i za osudu, pa odustaje jedno vrijeme od suradnje,[92] kao uostalom i Ivićević i drugi.

S druge strane, I. Rukavina-Ljubački dolazi s Kuzmanićem u oštar sukob s obzirom na raznoličnost shvaćanja o književnom jeziku, ali je Rukavina bliži Kuzmaniću u isticanju hrvatstva, kao i Š. Starčević. Kaznačić, Valentić, Stazić, Pucić bliski su pogledima iliraca s obzirom na prihvaćanje zagrebačkog pravopisa, pa i književnog jezika, a isto tako i u nacionalno-političkim pogledima.

Kuzmanić je bio bliz Vukovim jezičnim koncepcijama, bliži nego ilircima, on hvali Vukov jezik, ima riječi priznanja za Vukove Narodne pjesme[93] koje bi, veli, svatko tko želi naučiti narodni jezik morao dobro proučiti. U »Zori« donosi i oglase za pojedina Vukova djela, ali iz nacionalnih razloga nije mu sklon. Kuzmanić je dalek od onoga Vuka koji je u Beču 1849. u »Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona« izdao

[90] I. A. Brlić, *Pisma sinu Torkvatu* (1836—1855), knj. I, Zagreb, HIBZ, 1942, str. 85.

[91] Lj. Jonke, *Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. stoljeća*, Filologija I, Zagreb 1957, str. 77—87.

[92] I I. A. Brliću je Kuzmanić odbio 1847. jedan prilog, pa je on štampan u br. 24 »Podunavke« (Beograd 13. junija 1847) na str. 93—95.

[93] Nakon »Objavljenja« »Serbskih narodnih pjesamah« Karadžićevih što se preštampavaju i u »Zori« Kuzmanić u bilješci na str. 280, god. 1844, dodaje: »Ja velim da su svi ljubitelji narodnog jezika dužni kupiti ovu knjigu, često je štiti i držati je u kući, u osobitom dolapiću (tj. ormaru, op. Z. V.) da nebi propale. Ja opet velim, da ko nije dobro i za dugo upirao oči u narodne pisme, nemože reći da poznaje materinski jezik«. Ni Kuzmanić, kao ni Vuk, ne obazire se puno na stare rječnike, osnova mu je narodni jezik: »Ja slovare ne premećem, nikoga ne pitam i neću nikadar pitati kako imam pisati: već ja pišem i pisati ću kako se u narodu govori, koji nije pokvario svoj jezik kako mnogi erdjavo pripovidaju. Ele, što je običaj, običaj, što je narodno je sveto«.

članak »Srbi svi i svuda«, a Kuzmaniću su takvi Vukovi pogledi bili već i prije poznati.[94]

I Vuk Karadžić je cijenio Kuzmanićev rad, smatrao je da je Kuzmanić na ispravnijem putu (kada uzima određeno, ikavsko, narječje kao osnovicu književnog jezika) od iliraca koji uzimaju ě i jezik izgrađuju umjetno.[95] Ipak, Kuzmanić nije štampao Karadžićevo pismo upućeno »Zori« makar ono nije neprijateljsko prema Kuzmaniću. Kuzmanić, naime, nije bio zadovoljan Vukovim pogledima na narodnost, nije bio zadovoljan Vukovim pogledima po kojima bi samo čakavci bili Hrvati, kajkavci Slovenci, a štokavci Srbi, iako ih je Karadžić tek kasnije jasno formulirao[96] a poslije i ublažio.[96a] U tim pogledima Kuzmaniću je najbliži Š. Starčević, I. Rukavina-Ljubački, pa i Vrdoljak — Imoćanin. Zato Kuzmanić na bazi ikavštine želi sjediniti dalmatinske, slavonske, primorske i bosanske Hrvate, a povezivanje s ostalim južnim Slavenima smatra nerealnim poslom. Takav stav Kuzmanić još čvršće izražava poslije spomenute Vukove rasprave, na koju su se tek kasnije osvrnuli i u Zagrebu,[97] pa je tada »Karadžić u Hrvata izgubio mnogo na popularnosti poslije svoga članka »Srbi svi i svuda«.[98]

Kuzmanić je za narodni jezik kojemu je osnova govor dalmatinskih oblasti, taj jezik treba da bude zajednička osnova jedinstvenom književnom jeziku za Hrvate. Dalmacija treba da bude središte hrvatskih pokrajina, a svojoj je »Zori« nadjenuo ime dalmatinsko samo iz nužde, a trebalo je zapravo stajati ime hrvatsko.[99] On je za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, ali bi tu Dalmacija morala imati posebno mjesto. Kuzmanić nije, čini se, za široko shvaćeni ilirizam, nego tek za sjedinjenje svih hrvatskih pokrajina. Treba analizirati ideju, nedavno izraženu, da se Kuzmanićev kroatizam približava »stanovištima slovenskog i srpskog kruga koji su također odbacivali ilirske koncepcije«.[100]

94 Vuk je prvi put bio na Jadranu 1833. i 1834. godine, proveo je neko vrijeme u Trstu, a onda dalje u Dubrovniku i Boki. Godine 1838. proveo je u Zadru nedjelju dana, pa je, čini se, tada upoznao i Kuzmanića. U Splitu je upoznao A. Stazića i s njim se sprijateljio. Kopitaru piše iz Splita: »Sila sam koješta o našem narodnom jeziku našao, sad ćemo jasno znati za Hrvate (stare) gdje su« (18. VII 1838). God. 1861. opet je u Splitu, vraćajući se iz Boke i Dubrovnika kroz Split, a onda opet posjećuje Zadar, pa polazi preko Trsta u Beč. Usp. Č. Čičin-Šain, *Vuk St. Karadžić u Splitu*, Slobodna Dalmacija, 12. X 1947.

95 Vuk S. Karadžić, *Sakupljeni gramatički i polemički spisi*, Beograd 1896, knj. III, str. 304—309.

96 V. S. Karadžić, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč 1849, str. 23 i 24.

96a V.(uk) S.(tefanović) K.(aradžić), *Srbi i Hrvati*, bez oznake god. i mj., str. 1—8.

97 B. Šulek piše »*Srbi i Hrvati*«, članak u kojem se osvrće na Vukov, Neven VIII, kolovoz, str. 233—244. Pet godina nakon Šulekova članka izdao je Karadžić u beogradskom »Vidovdanu« članak »*Srbi i Hrvati*«, što je objavljen i kao knjižica bez oznake mjesta i godine.

98 Lj. Jonke, *Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik u Hrvata u 19. st.*, Radovi Slavenskog instituta, knj. III, str. 25. Usp. i M. Popović, *Vuk Stefanović Karadžić*, Beograd, Nolit, 1964, str. 326—338.

99 A. Kuzmanić, *Poslanica Dalmatincima*, Split 1861.

100 V. Valčić-M. Škrbić, *Geneza Ljubićeva »Ogledala« u svjetlu razvitka nacionalnoga pokreta u Dalmaciji*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, god. 2, sv. 2, Zadar 1963, str. 174.

Ali, komplikacija je bilo već u samim jezičnim postavkama. Treba se tek podsjetiti kakva je tridesetih godina bila jezična situacija u Hrvatskoj!

Kada su se tih godina pojavile snažne težnje za preporodom hrvatskoga naroda, a one su se stale razvijati iz kajkavskoga Zagreba, Gaj je sa svojim suradnicima Vj. Babukićem i A. Mažuranićem, napustivši kajkavsko narječje i preuzevši štokavski dijalekt, morao pažljivo taktizirati u odabiranju određenog tipa jezika kako bi što prije i što lakše povezao kajkavce i čakavce uz štokavce i kako bi zadovoljio i štokavske književnike iz raznih krajeva. Izabran je arhaični tip jezika, bliži kajkavskom i čakavskom narječju, s namjerom da ga ovi lakše prihvate i s tendencijom da se oblikuje zajednički književni jezik za sve južne Slavene. U osjetljivom pitanju *jata* izabran je neutralni *ě*, u oblicima uzete su starije forme, izabrana je, dakle, ona varijanta »koja će moći postati zajednička i tako sredstvo ne samo književnog, nego i uopće kulturnog i nacionalnog ujedinjavanja«.[101]

Takvi pogledi bili su daleki Kuzmaniću i njegovu jezičnom krugu. Osim toga, razumije se da su u Zagrebu ostali tragovi njemačkoga jezika što su se manifestirali i u mladom književnom jeziku, koji je bio meta napada i Frana Kurelca, a i zadarskoga kruga, a oni su te pojave još i potencirali.

Nisu bili u Dalmaciji zadovoljni ni slavenosrpskim jezikom koji je još bio u upotrebi u nekih srpskih književnika. Treba se sjetiti da su Vukove reforme konačno prihvaćene u Srbiji četiri godine nakon Vukove smrti, dakle 1868. Dalmatince je, osim toga, mogla zbunjivati i Appendinijeva gramatika koja je obrađivala dubrovački govor, a bila bazirana na starijim oblicima.

Takva šarolikost morala je naći odraza i u dalmatinskim listovima i u njihovim raspravljanjima. I u tadašnjim dalmatinskim gramatikama nailazimo na veliko šarenilo. Dovoljno je samo prelistati veliku Stazićevu gramatiku, izdanu 1850. u Zadru, pa da se uvjerimo u veliku nestabilnost i nesigurnost u pravilima, u deklinaciji, konjugaciji i sl. Pisac se poziva na različite starije gramatike, naročito na onu F. M. Appendinija, pa na Starčevića, Vuka, Babukića.

U tekstovima ispod crte pisci stavljaju, u nedoumici, varijantne oblike uz one tiskane u članku, sinonimne riječi, sumnjajući jesu li pogodili prave oblike i upotrijebili adekvatne riječi. U prvoj polovini 19. st. Dalmatinci još nisu mogli uprijeti prstom u kakav autoritet kojega bi svi priznavali, zato pitaju pozvanije, ali ni oni nisu složni u odgovoru. Pisci još nisu sigurni treba li uzimati jedan jezik za Hrvate, drugi za Srbe (u »Zori« mnogo se kritiziraju srpski pisci koji suviše upotrebljavaju slavenosrpske riječi) ili treba stvarati zajednički jezik za Srbe i Hrvate. A nezgoda je bila i u tome što se javila ideja i o stvaranju zajedničkoga jezika za sve južne Slavene (Zagrebačka škola), pa i takav jezik koji je imao pretenzija da u sebi sjedini čitavo slavenstvo (Riječka škola s predvodnikom Franom Kurelcem), a sve je to odgađalo jedinstvena rješenja u Dalmaciji.

[101] Lj. Jonke, o. c., str. 5.

Nisu se slagali tadašnji filolozi, kao što je već rečeno, ni s obzirom na opseg nacionalnih stremljenja. Ilirci su težili ujedinjavanju svih južnih Slavena, Kuzmanićev zadarski krug gledao je ostvarenje narodnih ideala u jedinstvu samo hrvatskih pokrajina, a Vukove koncepcije nisu svima ulijevale povjerenje s obzirom na spomenute ideje. Otuda raznolikost i u jezičnim koncepcijama u raspravama i polemikama na stranama »Zore«, ali i »Glasnika dalmatinskog«, pogotovu za vrijeme Kuzmanićeva urednikovanja.

Zadar ta pitanja još i zaoštruje s obzirom na dalmatinske specifičnosti, zbog onog »vrška kampanilizma« što strši lako uočljiv, »dječje bolesti prvoga razdoblja našega nacionalno oslobodilačkog pokreta u čijoj osnovi leži jalova tendencija za kulturnim vodstvom Dalmacije u cjelokupnom nacionalnom životu zemlje«.[102] Zbog takvih gledanja u njihovim postupcima nema popustljivosti, prilagođivanja, sagledavanja cjeline. Dalmatinci Kuzmanićeva tipa htjeli bi jedinstvo hrvatskih pokrajina, ali ne žele da se približe Zagrebu možda i zbog ilirske neodređenosti i nerealnosti, očekuju za sebe poseban, središnji položaj, pozivajući se na slavnu prošlost, na »kolijevku Hrvata«. Zato »u historiji gotovo i nema primjera gdje je proces formiranja nacije tekao tako teško i s toliko unutrašnjih protivurječnosti i opterećenja kao kod nas, a uz to bio izložen tako strašnom političkom i ideološkom pritisku izvana«.[103]

Zadarski krug s Kuzmanićem nikako nije htio napustiti ikavicu ni onda kada su prihvatili ilirski pravopis. Očito je bilo razloga za tako oštru opoziciju prema ijekavštini, a za ikavštinu. »Oni koji su ondje jekavci«, veli Lj. Jonke,[104] »zapravo su seljaci, i u književnosti ne znače gotovo ništa. To je u izvjesnom smislu sukob između domaćeg izgrađenog književnog jezika i susjednog, u tom kraju još neafirmiranog«. Tada još nije bila ispjevana »Smrt Smail-age Čengijića«, ni Njegošev »Gorski vijenac«, a nije bio objelodanjen ni Karadžićev prijevod »Novoga zavjeta«, sve djela koja su značila snažnu afirmaciju jekavskog književnog jezika.[105] Ivićević, koji je bio pomirljiv i spreman na slogu, branio je ikavicu već i zbog bojazni da se narod ne otuđi od književnosti koja bi mu bila tuđa ako ne bi bila zasnovana na ikavskom govoru.

Da bi se ipak prihvatilo jekavsko narječje, nalazilo se kasnije, pored drugih razloga, opravdanje i u tome što se smatralo da će u tom govoru (koje kao neko kompromisno rješenje ujedinjuje u sebi ekavski i ikavski govor) doći do sjedinjenja Hrvata i Srba, pa je i iz tih razloga za volju sloge vrijedno napustiti i ikavski i ekavski govor.[106] Ali ni tu, kako je poznato, nije došlo do realizacije te zamisli: Hrvati su napustili ikavicu, ali Srbi su pretežno zadržali ekavski govor, pod utjecajem Vojvodine. To je Kuzmanić pretpostavljao, pa i zato nije htio napuštati ikavski govor, a budućnost je pokazala da su njegove pretpostavke bile istinite.

102 V. Valčić-M. Škrbić, o. c., str. 172.

103 Ibid., str. 170.

104 Lj. Jonke, o. c., str. 12.

105 Lj. Jonke, ibid.

106 Usp. Preradovićevu misao o potrebi njegovanja jekavskog narječja kao spoja između ikavice i ekavice; »Jezik južnoslavski«, Zora 1844.

Ikavski književni izgovor bio je do kraja 18. st. najprošireniji književni izgovor hrvatski, veoma živ. Njime su pisali dalmatinski pisci (Grabovac, Kačić, zatim u Zadru mnogo spominjani Pavlović-Lucić i Miošić) slavonski (Kanižlić, Reljković, Katančić) i bosanski pisci (Stj. Margitić, T. Babić, L. Sitović-Ljubuški). Od triju tipova ikavskog govora (od kojih najstarije jezične osobine pokazuje posavski govor, mlađe zapadnobosanski) upravo zapadnohercegovački govori koji se prostiru u zapadnoj Hercegovini, istočnoj Dalmaciji, Lici i Krbavi našli su u suradnicima dalmatinskih listova svoje najoštrije zagovarače.[107]

Još će se 1884. u »Iskri«, u članku »Jedinstvo jezika u književnosti«, raspravljati o ikavskom govoru i proglasit će se »ikavski izgovor najbitnijom razlikom narječja zapadnoga (hrvatskoga) prema ekavskom istočnom (srpskom)«. Ukoliko se govori o zajedničkom jeziku, tada se raspravlja samo o jekavskom, pa pisac u spomenutom članku i veli: »dočim južni jekavski izgovor držim »symbolom« združenja i pomirenja, te je zato jedino on dostojan da udje u knjigu«. Odmah dalje u istom zadarskom časopisu u br. 18. ističe se kako se varaju oni »koji misle, da su Srbi unieli svoj jezik među Hrvate, te da su ovi zadnji navlaš u književnosti poprimili srbski jezik«, a ako je Kačić pisao štokavštinom, nije se u tome poveo za Dubrovčanima, nego se držao svoga jezika koji se govori u Makarskom primorju. A u 20. broju iste godine prikazuje se šarolikost koja još vlada u hrvatsko-srpskom jeziku, pa se nabraja kako Hrvati pišu na svoj način (Zagrebačka škola), zapadni Dalmatinci svoj (Pavlinović), Dubrovčani svoj (»Slovinac«), »južno-istočna strana svoj« (Ljubiša), sjevero-istočna strana opet svoj (Beogradska škola). Ali pisac već otvoreno prigovara »Zagrebačkoj školi«, predbacujući joj da ona »uz današnja načela nemože da prvenstvuje niti da se nameće«, predbacujući joj da je uvela neku »neprirodnu smjesu, neki umjetni jezik, koji se nigdje ne govori u narodu«. Zato je odbija tražeći narodni govor, ali napominjući da »ni sve što dolazi iz Beograda nije nam primati za suho zlato«. Hercegovačko je narječje najčistije, veli pisac, ali je ono siromašno, siromašnije »od primorskog narječja«. Smatra da je M. Pavlinović znao pisati o svemu izvornim jezikom i narodnim duhom, pa zaključuje kako treba cijeniti takve pisce i takav jezik kakvim pišu Pavlinović, Ljubiša, Vuk, Milićević. Takve misli o Pavlinoviću izricao je i A. Šenoa smatrajući Pavlinovićev jezik »ponajbolji kažiput, da nam valja jezik učiti pod Velebitom na žalu sinjega mora«.[108] A Pavlinović je prihvatio jekavicu nerado, iz nužde, radi sloge,[109] pa direktno dodaje da »smo tim pomeli većinu hrvatskoga naroda, kojemu najvećma sladi ikavština«. Zatim nekako nerealno sugerira kako ipak »može, tko je vještiji, lasno na svoju uzvratiti od

[107] Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, Znanje 1964.

[108] Šenoine misli citirao sam prema radnji S. Urlića, *Nešto o jeziku M. Pavlinovića*, Glasnik Matice dalmatinske, 1904, sv. 3.

[109] Pavlinović veli: »Mi cienimo, da ako smo radi sloge došli do jekavštine, ne treba tjerati mak na konac. Jedno je pravilnost i dosljednost, a jedno skrajnost«. Cit. prema spomenutoj Urlićevoj radnji o Pavlinoviću.

ie i *i*«, ali je zato sasvim protiv *ije*, jer »umetneš li mu još *j*, tad si ga gotovo smeo i razmezgao si rieč«.[110] Dakle, Pavlinović je za jekavštinu, ali ipak treba je nekako izgovarati tako da bude bliža ikavštini.

Iznio sam tu digresiju iz jezične historije druge polovine 19. stoljeća kako bi se vidjelo da su Dalmatinci i kasnije bili afektivno vezani za svoju ikavicu, a nalazili su i u jeziku što ga je branio Pavlinović ljepote i snage. A Pavlinović stoji na crti Kuzmanićevoj.

Bilo je potkraj razdoblja što ga razmatramo i lutanja i pogrešaka. Najmarljiviji suradnik »Zorin« S. Ivićević, kasniji urednik »Glasnika dalmatinskog«, odigrao je pozitivnu ulogu pomirujući uzbuđene duhove, uvijek je nastupao taktički, strpljivo. Dirljivo je promatrati s koliko dobre volje, s koliko oduševljenja i žara za dobro naroda uzima pero u ruku da bi iznio svoje često kompromisne poglede. A ipak je on, naročito u drugoj polovini 19. st., zalutao, zapleo se u jezične artificijelnosti, čime će ogorčiti Zagrepčane, izazvati njihovu osudu, a sam čuti gorkih riječi što ih kao pošten čovjek nije zaslužio.[111] Ali Ivićevićevo »jazikovanje« doista je već daleko od Kuzmanićevih jezičnih pogleda, pa i od misli što ih je prije Ivićević iznosio u »Zori«, zato je čuo od kritičara iz »Pozora« oštra predbacivanja o svom autonomaštvu. No, ni Kuzmanić, uvjeren da se jezik usmjeravao u pravcu što ga on nije odobravao — prema ijekavštini, u svojim starijim danima nije možda dalek od autonomaške ideje kada i surađuje u autonomaškom listu »Il Dalmata«.

Prva polovina 19. stoljeća doista je sva u pripremama i nesigurnosti. U to doba, nakon Starčevićeve »Ričoslovice«, tek 1850. izlazi mala gramatika J. Šutine,[112] A. Stazića, kasnije 1855. i I. Danila,[113] ali sve su te gramatike pisane pod jakim utjecajem starijih gramatika i arhaičnih oblika, uglavnom eklektički, s naporednim navođenjem i starijih i novijih oblika. A nakon više neuspjelih leksikografskih pokušaja tek 1858. konačno uspijeva Dragutinu Parčiću da izda svoj »Riečnik ilirsko-talijanski« u Zadru.

Tek će druga polovina 19. st. pomalo riješiti ovu veliku nesigurnost što je vladala u Dalmaciji. Kako se kasnije isticalo i u Zadru, npr. u »Iskri« 1884, ideja o zajedničkom jeziku za sve južne Slavene pokazala se nerealnom. Ona je rješenje književnog jezika donekle usporila, kako napominje i Lj. Jonke,[114] uza sve korisne poticaje što ih je dala Zagrebačka škola ističući prava književnog jezika i leksičko odabiranje iz dijalekata. Zagrebačka škola, pored toga, ostvarila je pravopisno jedinstvo svih Hrvata. Potkraj 19. st., utjecajem Vukove i Daničevićeve škole, ali i poticajem iz Dalmacije,

110 M. Pavlinović, Hrvatski razgovori, str. 190, cit. prema Š. Urliću, o. c.

111 Usp. Pozor, 19. III 1862, br. 65.

112 J. Šutina bio je profesor hrvatskoga jezika na zadarskoj gimnaziji, napisao je gramatiku pod naslovom »*Principii di grammatica illirica*«; ona obuhvaća posljednje 64 str. knjige »Vocaboli di prima necessità«. Štampana je 1850. u Zadru, kada i Stazićeva gramatika.

113 Usp. V. Jakić-Cestarić, *Ivan Danilo — političar i kulturni radnik, gramatičar i dijalektolog*, Radovi Instituta JAZU, sv. VIII, str. 151. i d.

114 Lj. Jonke, *Zasluge Adolfa Vebera Tkalčevića za naš književni jezik*, Rad JAZU, knj. 309,

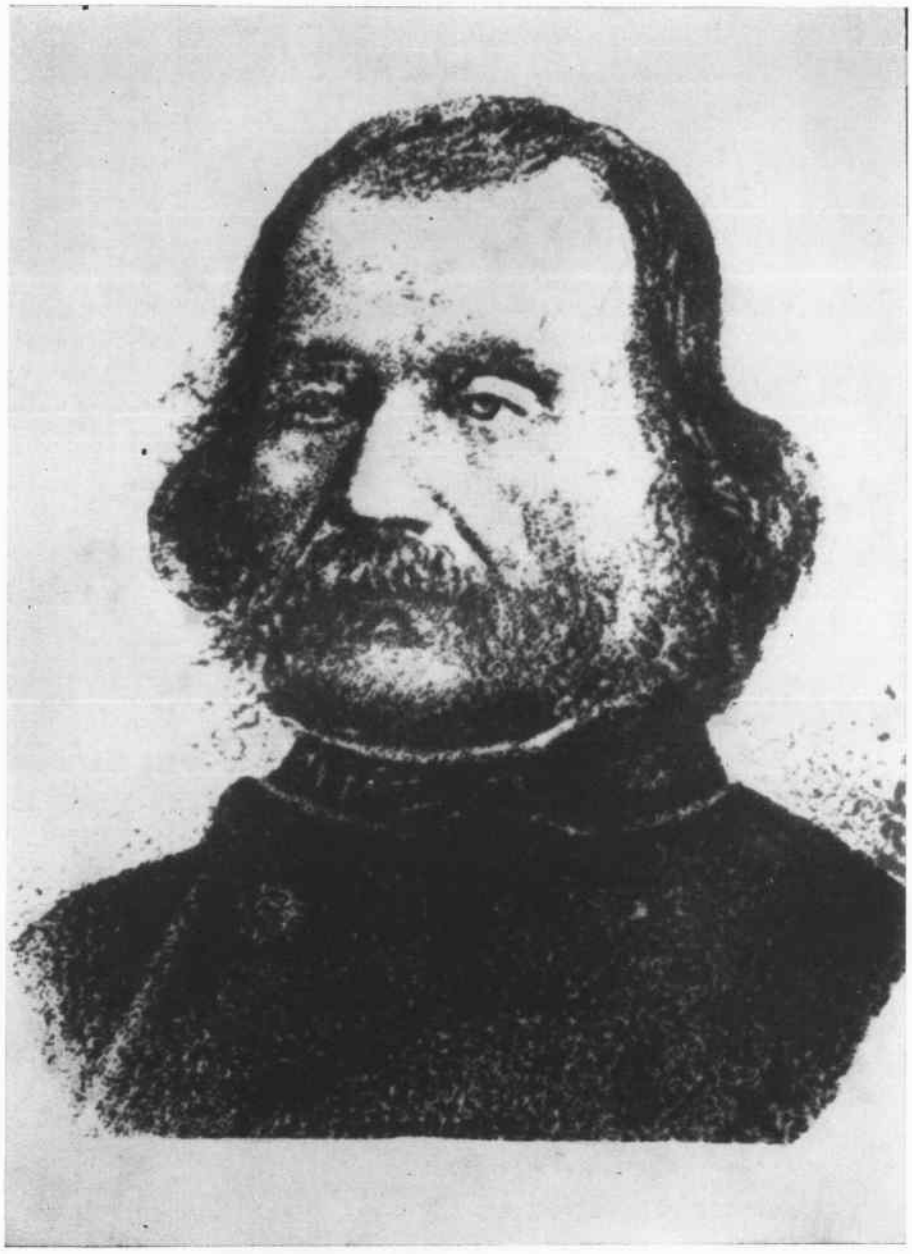

Sl. 1. Ante Kuzmanić (Split, 12. VI 1807. - Zadar, 10. XII 1879. Slika s litografije pripadnika ilirskog pokreta s Ljudevitom Gajem na čelu)

ZLATKO VINCE: Zadar kao središte raspravljanja o književnom jeziku u prvoj polovini XIX stoljeća u Dalmaciji

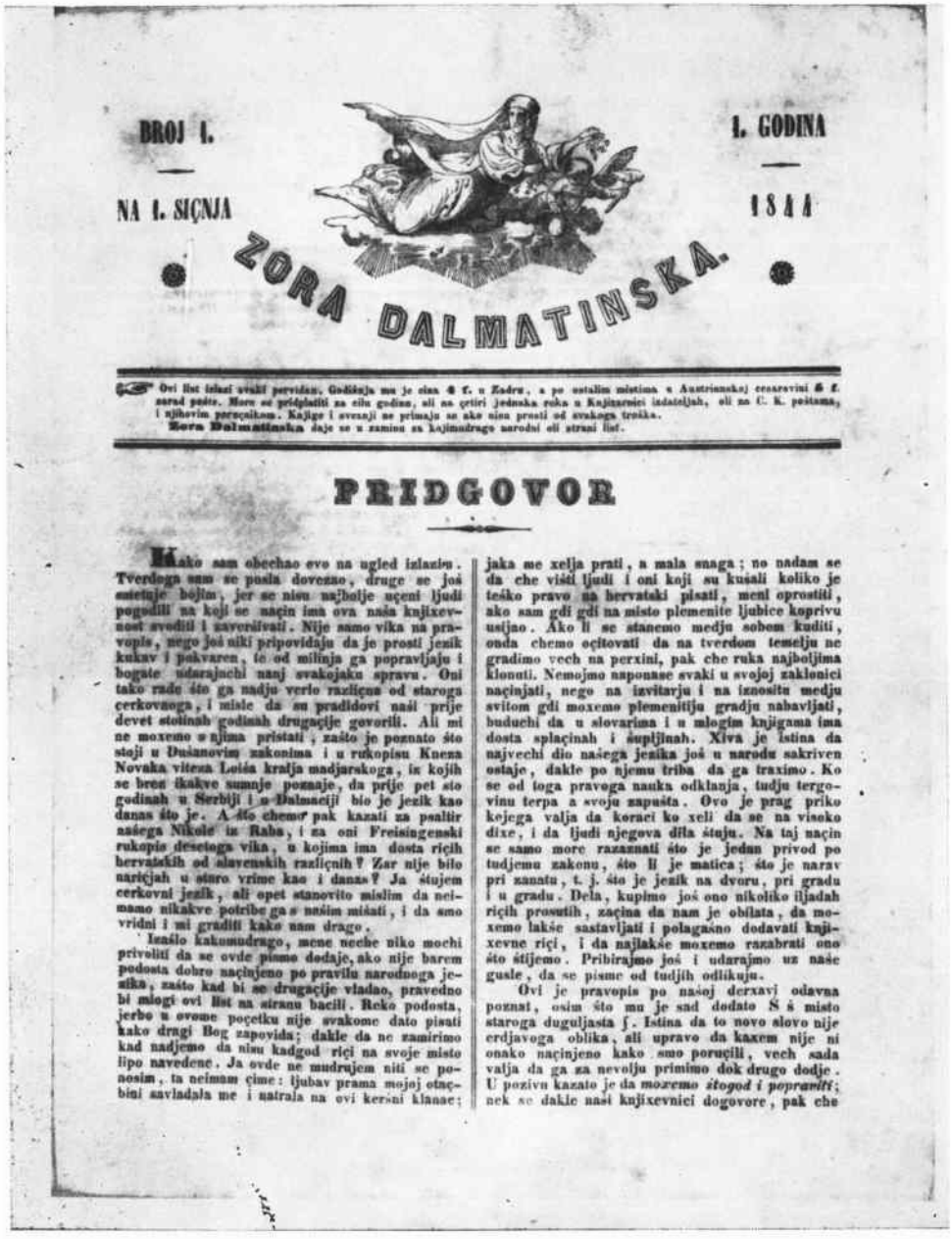

BROJ 1. — 1. GODINA

NA 1. SIÇNJA — 1844

ZORA DALMATINSKA.

Ovi list izlazi svaki pervidan. Godišnja mu je cina 4 f. u Zadru, a po ostalim mistima u Austrianskoj cesarovini 5 f. zarad pošte. More se pridplatiti za cilu godinu, ali na çetiri jednaka roka u Knjizarnici izdateljah, oli na C. K. poštama, i njihovim poruçnikom. Knjige i svezanji se primaju se ako nisu prosti od svakoga troška.
Zora Dalmatinska daje se u zaminu za kojimudrago narodni oli strani list.

PRIDGOVOR

Kako sam obechao ovo na ugled izlazim. Tverdoga sam se posla dovezao, druge se još smetuje bojim, jer se nisu najbolje uçeni ljudi pogodili na koji se naçin ima ova naša knjixevnost svoditi i zaveršivati. Nije samo vika na pravopis, nego još niki pripovidaju da je prosti jezik kukav i pokvaren, te od milinja ga popravljaju i bogate udarajuchi nanj svakojaku spravu. Oni tako rade što ga nadju verlo razliçna od staroga cerkovnoga, i misle da su pradidovi naši prije devet stotinah godinah drugaçije govorili. Ali mi ne moxemo s njima pristati, zašto je poznato što stoji u Dušanovim zakonima i u rukopisu Kneza Novaka viteza Loiša kralja madjarskoga, iz kojih se brez ikakve sumnje poznaje, da prije pet sto godinah u Serbiji i u Dalmaciji bio je jezik kao danas što je. A što chemo pak kazati za psaltir našega Nikole iz Raba, i za oni Freisingenski rukopis desetoga vika, u kojima ima dosta riçih hervatskih od slavenskih razliçnih? Zar nije bilo nariçjah u staro vrime kao i danas? Ja štujem cerkovni jezik, ali opet stanovito mislim da neimamo nikakve potribe ga s našim mišati, i da smo vridni i mi graditi kako nam drago.

Izašlo kakomudrago, mene neche niko mochi privoliti da se ovde pismo dodaje, ako nije barem podosta dobro naçinjeno po pravilu narodnoga jezika, zašto kad bi se drugaçije vladao, pravedno bi mlogi ovi list na stranu bacili. Reko podosta, jerbo u ovome poçetku nije svakome dato pisati kako dragi Bog zapovida; dakle da ne zamirimo kad nadjemo da nisu kadgod riçi na svoje misto lipo navedene. Ja ovde ne mudrujem niti se ponosim, ta neimam çime: ljubav prama mojoj otaçbini savladala me i natrala na ovi keršni klanac; jaka me xelja prati, a mala snaga; no nadam se da che višti ljudi i oni koji su kušali koliko je teško pravo na hervatski pisati, meni oprostiti, ako sam gdi gdi na misto plemenite ljubice koprivu usijao. Ako li se stanemo medju sobom kuditi, onda chemo oçitovati da na tverdom temelju ne gradimo vech na perxini, pak che ruka najboljima klonuti. Nemojmo naponase svaki u svojoj zaklonici naçinjati, nego na izvitarju i na iznositu medju svitom gdi moxemo plemenitiju gradju nabavljati, buduchi da u slovarima i u mlogim knjigama ima dosta splaçinah i šupljinah. Xiva je istina da najvechi dio našega jezika još u narodu sakriven ostaje, dakle po njemu triba da ga traximo. Ko se od toga pravoga nauka odklanja, tudju tergovinu terpa a svoju zapušta. Ovo je prag priko kojega valja da koraci ko xeli da se na visoko dixe, i da ljudi njegova dila štuju. Na taj naçin se samo more razaznati što je jedan privod po tudjemu zakonu, što li je matica; što je narav pri zanatu, t. j. što je jezik na dvoru, pri gradu i u gradu. Dela, kupimo još ono nikoliko iljadah riçih prosutih, zaçina da nam je obilata, da moxemo lakše sastavljati i polagašno dodavati knjixevne riçi, i da najlakše moxemo razabrati ono što štijemo. Pribirajmo još i udarajmo uz naše gusle, da se pisme od tudjih odlikuju.

Ovi je pravopis po našoj derxavi odavna poznat, osim što mu je sad dodato Š š misto staroga duguljasta ʃ. Istina da to novo slovo nije erdjavoga oblika, ali upravo da kaxem nije ni onako naçinjeno kako smo poruçili, vech sada valja da ga za nevolju primimo dok drugo dodje. U pozivu kazato je da *moxemo štogod i popraviti*; nek se dakle naši knjixevnici dogovore, pak che

Sl. 2. Kuzmanićev »Pridgovor« iz broja 1. »Zore dalmatinske« god. 1844.

Hrvati konačno napuštaju jezični tip »Zagrebačke škole« i približuju se Vukovoj, a to su zapravo jezične koncepcije i Dalmatinaca koji, kao i Vuk, ističu primat narodnoga jezika.

Tek u 20. st., kada su se pokazala očitijim posebna prava književnog jezika, i Vukova škola prestaje zazirati od leksičkoga odabiranja i iz neštokavskih dijalekata, a prihvaća i elastičnije poglede o pravima književnoga jezika. To je već doba kada je jezik dobro proučen i kada je nauka o jeziku već dobro uznapredovala, pa se književni jezik mogao obogatiti bez opasnosti da mu se pokoleba osnovna struktura.

Sve te elemente koji su ugrađeni u naš suvremeni književni jezik možemo djelomično pratiti i u zadarskim raspravljanjima. Misao o sakrosantnosti narodnoga jezika bila je za ono doba prihvatljiva, korisna i potrebna. Ni misli o posebnim pravima književnoga jezika što su se također pojavljivalje i u zadarskom krugu nisu bile bez osnova, ali su bile izrečene nešto prerano i u nepovoljan čas ili su izražene suviše formalistički i logicistički.

Da predstavnici »Zagrebačke škole« nisu u svoj jezični program zacrtali daleke ideje o jedinstvenom jeziku za južne Slavene i da nisu zbog toga preferirali starije oblike u jeziku, bili bi bliži i Dalmatincima i Briliću i Slavoniji, koji su svi, poput Vuka, neobično cijenili upravo priprost narodni govor i smatrali neoprostivom pogreškom sve ono što se od toga udaljavalo.[115] Ali Zagrebačka je škola imala širok zadatak da ujedini i naše čakavce

[115] A. Kuzmanić piše Lj. Gaju još 31. ožujka 1841: »Nego radite, da izađe kod nas što laganiji jezik, jer više putah děsi se, da je vèrlo teško razumiti. Vidite, mi smo počeli nešto čamberkati, ali u naprědak bit će sve to bolje. Dèržimo se tvèrdo slavnoga narodnoga jezika, obzirajmo se na narodne pěsme. Ja, kad štijem Peštanske novine, kadgod smějem se, a kadgod ljutim se, zašto onaj jezik izlazi na vražju, a ne na Božju. — U Biogradu bolje pišu«. Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 6, str. 118. I u »Oglednom primjerku« »Zore« koji je tiskan u kolovozu 1843. govori se umjereno o razlikama između Vukova jezika i »dalmatinskog«. Pošto je tiskan članak »O zakonima« s napomenom da je »iz knjige Vuka Stefanovića«, Kuzmanić u bilješci navodi: »Ovi je član izpisan u Serbskom jeziku; sad izuzimajući nikolike književne riči, svaki koji ga štije lako može razabrati, da nikake glavne razlike nema izmedju svojstva i ričih Serbskoga i našega Hervatskoga jezika, samo što se gdi gdi sriti samoglasno *e* pokraćeno od *je*; na jedan primir: *vera, reč* aliti našu *vira, rič*, misto *vjera, rječ* i to dalje... Poradi toga prilično je da sve priloge k' ovome našemu narodnom Listu dragovoljno primamo, ta da su u jednom, ta u drugom naričju pisane, ako hoćemo i jednoj i drugoj strani da zadovoljimo... Iz toga jasno se vidi, da nije ništa protivno jeziku pravome i čistome ako se govori i piše *prid, did, vrime, mliko, sino, labut, tumačiti, sutra*, misto *pred, ded, vreme, mleko, seno, labud, tomačiti, sjutra*, ali na Dubrovačku *djed, vrjeme, mljeko* itd. Još bi se moglo s' tverdim razlogom dokazati da bi bilo (kad bi ko htio zametnuti kavgu) pravilnije izreći n. p. *mliko, sino*, nego *mleko, seno;* zašto izgovarajući *mleko, seno*, izostavljen je sa svim glas *i*, a kad se kaže *mliko, sino*, čuje se uz glas *i* i nešto tupoga glasa *e* te tako ovaj izgovor verlo bolje se slaže sa starim Slavenskim i Moskovskim jezikom. Bila bi dakle velika budalaština, i izašlo bi nam na veliko zlo, kad bi smo izdrečili oči na ovake sitnice, kao što tužno rade nike nadriknjige; već imamo na priliku ostalih narodah, puštati da svaki piše u svome poglavitom naričju, te na taj način da se sija materinskog jezika različita lipota i čistoća.« Vj. Maštrović, *Pripreme za izdanje »Zore Dalmatinske« u Zadru god. 1842. i 1843*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IV—V, str. 111—112.

i kajkavce, ne samo štokavce, a da je prihvatila i noviji tip štokavskoga narječja, još bi uvijek ostalo dosta neslaganja s obzirom na tip jezika kao osnove za književni jezik.[115a]

Tek uravnoteženim i skladnim omjerom prvih i drugih principa, Vukovih, odnosno dalmatinskoga kruga, i ideja Zagrebačke škole, mogao je naš jezik usmjeriti svoj razvitak u pravcu sve složenijih i proširenijih potreba. Oba principa našla su svoje određeno mjesto u suvremenom književnom jeziku.[116] Umjereni purizam na proširenoj lingvističkoj osnovi još i danas karakterizira hrvatski jezični izraz, a to je bila osobina i zadarskih i drugih naših jezikoslovaca i u prvoj i u drugoj polovini prošloga stoljeća. Vrlo bogat narodni leksički fond brojnih i zapaženih naših književnika iz Dalmacije obogaćuje i osvježuje i u naše dane vokabular našega književnoga jezika.

Ako je, dakle, proces formiranja književnog jezika bio tako dugotrajan i težak, ako je prolazio kroz mijene i korekcije, ako je konačno eklektički u sebe primao i ono od čega je prije zazirao, onda će nam biti razumljive raznolikosti i razrožnosti što su se javljale u prvoj polovini 19. stoljeća u Dalmaciji, i u Zadru, administrativnom i kulturnom centru Dalmacije prve pol. 19. st., središtu svih tih brojnih jezikoslovnih raspravljanja.

Uopće, sve te jezične rasprave u dalmatinskim časopisima, i u »Zori«, i u »Glasniku dalmatinskom«, i u »Pravdonoši«, bez obzira na neslaganja, različite i oprečne poglede, pripremaju teren za organiziraniju narodnu i političku borbu Hrvata šezdesetih godina 19. st., koja će u »Narodnom listu«, što se pojavio 1862, naći svoje značajno mjesto. Bez djelovanja narodnjaka u ovim pripremnim radovima u kojima je i jezična problematika bila važna, teško bi se mogli razumjeti rad i odlučna borba u drugoj polovini 19. stoljeća. U tom drugom periodu, međutim, pogledi na jezična pitanja drukčiji su i s obzirom na promijenjene jezične koncepcije (tada jekavica sve odlučnije utire sebi put kao osnovica zajedničkoga jezika Hrvata i Srba, a ikavica se napušta) i s obzirom na drukčije nacionalne i društvene prilike.

[115a] Govoreći o značenju Zagrebačke filološke škole, Lj. Jonke u raspravi *Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. stoljeća*, Filologija I, ističe kako je obzir na čakavce i kajkavce, na Srbe i Slovence nametao predstavnicima te škole da postupaju široko. Iako time nisu zadovoljili potpuno ni Dalmatince ni Karadžića ni Riječane ni predstavnike kajkavskog književnog jezika, ipak ne prekidaju svaku vezu ni s kojom stranom. Lj. Jonke zaključuje: »Kad se iz današnje perspektive gleda sva ona pravopisna i jezična razrožnost u 19. stoljeću, čini se, da je takav postepen i taktičan način provođenja pravopisnih i jezičnih pitanja jedini mogao dovesti do konačnog uspjeha. Samo je tako bilo moguće, da je sam Ante Kuzmanić u 1. broju »Zore dalmatinske« 1. siječnja 1849. napustio dalmatinski »verstopis« i preuzeo Gajev pravopis, s vrlo kratkim obrazloženjem: »držeći da današnja sloga slavjanska nije prazna rič« (str. 85).

[116] Lj. Jonke, *Osnovni problemi jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeća*, Radovi Slavenskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, knj. 2, str. 90. — Prof. Jonke ističe kako književni jezik u Hrvata u 20. stoljeću »nije zasnovan samo na vukovskim principima, nego nosi u sebi i mnoge elemente ilirskih i poilirskih shvaćanja o jeziku, osobito u leksičkom pogledu«.

Summary

ZADAR AS A CENTRE OF DISCUSSIONS ON THE LITERARY LANGUAGE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY IN DALMATIA

Having dealt in his preceding treatises with problems of spelling in Dalmatia in the first half of the 19th century (Work of the Commission for spelling in Zadar in 1820; spelling-linguistical unrest in Northern Dalmatia prior to 1860; standpoint of the journal »Zora dalmatinska« in Zadar towards the aspirations of the Illyrians towards a unique spelling in Croatian literature), in this paper the author studies systematically the questions of literary language arising in Zadar within the span of a half-century, from »Kraljski Dalmatin« to »Zora dalmatinska« to »Pravdonoša« to »Glasnik dalmatinski«. The author deals exhaustively with the linguistical problems appearing at frequent intervals on the pages of the Zadar journal »Zora dalmatinska« (1844—1849), and he presents in detail the various viewpoints about the literary language and individual linguistical questions of A. Kuzmanić, Ivićević, Rukavina-Ljubački, Petranović, I. Alojzije and A. Torkvat Brlić, P. Preradović, Vrdoljak, Š. Starčević, Kaznačić, Valentić, M. Pucić and others.

The author then gives a survey of the similarities and differences in the outlook on the individual problems of the Croato-Serbian literary language of the mentioned collaborators of the Zadar journals and newspapers, and states that nearest to Kuzmanić's linguistical conceptions was Š. Starčević, to a minor degree S. Ivićević, Vrdoljak and a collaborator from Slavonia, Ignjat Alojzije Brlić. All of them were in favour of the common, unchanged folk speech. But there were collaborators that had contrary opinions: Rukavina, Petranović, Kaznačić, Valentić, Pucić and a few others held the view that a language should be gradually improved, and that not everything was purest and best that was found in the speech of the common folk.

Analyzing the mentioned linguistical viewpoints in the framework of the entire national-political situation, the author draws the inference that oftentimes linguistical viewpoints did not coincide in everything with the national aspirations of the dividual collaborators of the Zadar journals, and he surveys the entire complexity of the circumstances in Dalmatia, which was somehow a reflection of the complex circumstances in other Croatian and Serbian regions. Thus, for example, the Zagreb school of thought wanted to unify in one literary language all South Slavs. The Rijeka school had even broader aspirations, while Kuzmanić's circle was in favour of creating such a literary language that would link up only the scattered Croatian provinces, and it was based on the »ikavian« dialect spoken around

Makarska, Imotski, Sinj, Knin and Bukovica. Other writers, in turn, had different opinions which approached more or less the Zagreb school, Vuk's viewpoint, or painted to compromising solutions.

The author surveys in detail the linguistical considerations appearing on the pages of the Zadar press, analyzing the linguistical complements also in the Italian journal »Gazetta di Zara«, in »Ljubitelj prosvešteniја«, »Zora dalmatinska«, »Pravdonoša« and »Glasnik dalmatinski«, stressing the great national-political significance of the mentioned complements.

When presenting, especially in the last chapter, all the differences of viewpoints in respect of the language and of the scope of national aspirations, the author points to the objective linguistical and political difficulties which interfered with the solving of these questions already in the first half of the 19th century. At the same time he compares the circumstances in Dalmatia with those in the other Croatian regions, where there also existed heterogeneity as to the linguistical questions. The author is of the opinion that the outlooks on the language in Dalmatia in the first half of the 19th century, and especially in the second half, contributed to the fact that in the 'nineties of the last century the Croatian literary language took direction towards that type of literary language as recommended by the school of Vuk and Daničić.

